

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ

Διπλωματική Εργασία υποβληθείσα στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πειραιώς ως μέρος των απαιτήσεων για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στην Οικονομική της Εκπαίδευσης και Διαχείριση Εκπαιδευτικών Μονάδων

Πειραιάς, Σεπτέμβριος 2022

UNIVERSITY OF PIRAEUS
DEPARTMENT OF ECONOMICS

MASTER PROGRAM
IN ECONOMICS OF EDUCATION AND MANAGEMENT OF
EDUCATIONAL INSTITUTIONS

INVESTIGATION OF TEACHERS' ATTITUDES
REGARDING THE MANAGEMENT OF STUDENT
GRIEF IN THE CLASSROOM

OIKONOMIDI ALEXANDRA

Master Thesis submitted to the Department of Economics of the University of Piraeus in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Economics of Education and Management of Educational Institutions

Piraeus, Greece, September 2022

Στην μνήμη της μητέρας μου και του πατέρα μου

Θα διώξει κάθε δάκρυ από τα μάτια τους,
κι ο θάνατος δε θα υπάρχει πια·
ούτε πένθος ούτε κλάμα
ούτε πόνος θα υπάρχει πια,
γιατί τα παλιά πέρασαν».
Αποκάλυψη Ιωάννου 21

Ευχαριστίες

Με την παράδοση της διπλωματικής μου εργασίας, ολοκληρώνεται η φοίτησή μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Οικονομική της Εκπαίδευσης και Διαχείριση Εκπαιδευτικών Μονάδων» στο Πανεπιστήμιο του Πειραιά. Για τη συγγραφή της παρούσας διπλωματικής εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κύριο Αγιακλόγλου Χρήστο, για την καθοδήγηση, την υποστήριξη και την βοήθεια που μου παρείχε. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους μονάκριβους γονείς μου για την πολύτιμη και αμέριστη στήριξη, την εμπιστοσύνη και υπομονή που έδειξαν κατά την διάρκεια της φοίτησης μου στο πρώτο εξάμηνο των μεταπτυχιακών μου σπουδών και σε κάθε βήμα στη ζωή μου, για την εφόρμηση μου για να συγγράψω αυτή τη διπλωματική, χωρίς την απουσία τους δεν θα υπήρχε ψυχή σ' αυτήν την εργασία.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να δώσω στην πολύτιμη αδερφή μου που έδειξε άπλετη υπομονή σε όλη την διάρκεια των σπουδών μου. Ειδικές ευχαριστίες αξίζουν στις φίλες μου για την κατανόηση και την στήριξη τους και ξεχωριστές ευχαριστίες στην Αθανασία που λειτούργησε συμβουλευτικά και υποστηρικτικά σε όλη την διάρκεια της συγγραφής της εργασίας έως την ολοκλήρωσή της. Επιπρόσθετα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καλούς φίλους, συγγενείς και συναδέρφους για τη συμπλήρωση και ανατροφοδότηση που παρείχαν για το πιλοτικό ερωτηματολόγιο αλλά επίσης και σε όσους ανθρώπους συνέβαλλαν στην διάδοση και συμπλήρωση του πιλοτικού και του τελικού ερωτηματολογίου.

Διερεύνηση των στάσεων των εκπαιδευτικών στη διαχείριση πένθους μαθητών στη σχολική τάξη

Σημαντικοί Όροι: διερεύνηση, στάσεις, εκπαιδευτικός, διαχείριση πένθους, σχολική τάξη, ετοιμότητα.

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση των στάσεων των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του μαθητικού πένθους μέσα στη σχολική τάξη. Αναλυτικότερα, θα διερευνηθεί η ετοιμότητα και η άνεση των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του μαθητικού πένθους καθώς και τα συναισθήματα που νιώθουν για το θάνατο, όπως φόβος και άγχος και τέλος οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών όπως η αποφυγή συζήτησης για το θάνατο, και πως επιδρούν υπό το πρίσμα ορισμένων παραγόντων, όπως οι μορφωτικοί, εργασιακοί και προσωπικοί. Η διερεύνηση του θέματος γίνεται μέσα από βιβλιογραφική ανασκόπηση επιστημονικών άρθρων, βιβλίων και εργασιών δημοσιευμένων στο εν λόγω θέμα, όπως επίσης και από την ανάλυση των αποτελεσμάτων σχετικών ερευνών. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι ορισμοί του πένθους, τα στάδιά του, η αντίληψη του θανάτου ανάλογα με την ηλικία των μαθητών και στη συνέχεια περιγράφονται λεπτομερώς. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται ο όρος «εκπαίδευση του θανάτου», περιγράφονται τα μαθήματα που συσχετίζονται με το πένθος βάσει του αναλυτικού προγράμματος του σχολείου και ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη διαχείριση του μαθητικού πένθους καθώς γίνεται βιβλιογραφική αναφορά ερευνών αναφορικά με τις στάσεις των εκπαιδευτικών. Στο τρίτο κεφάλαιο, αναλύεται η μέθοδος της έρευνας που διεξήχθη στους εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σημαντικό μέρος της εργασίας καταλαμβάνει το κεφάλαιο τέσσερα, στο οποίο αναλύονται τα αποτελέσματα της έρευνας και συγκρίνονται με τα αποτελέσματα παρόμοιων ερευνών. Τέλος, αναφέρονται κι περιγράφονται τα συμπεράσματα της έρευνας καθώς και η περαιτέρω διερεύνηση που χρήζει το θέμα.

Investigation of teachers attitudes regarding the management of the student grief in the classroom

Keywords: investigation, attitudes, educator, grief management, classroom, preparedness.

Abstract

The object of this thesis is the investigation of teachers' attitudes towards the management of student bereavement in the classroom. In more detail, the readiness and comfort of teachers in the management of student bereavement will be investigated as well as the emotions they feel about death, such as fear and anxiety, and finally the perceptions of teachers such as avoiding discussion of death, and how they affect in light of certain factors, such as educational, work and personal. The investigation of the subject is done through a bibliographic review of scientific articles, books and works published on the said subject, as well as from the analysis of the results of relevant research. In the introductory chapter, the definitions of mourning, its stages, the perception of death according to the age of the students are presented and then described in detail. In the second chapter, the term "death education" is analyzed, the lessons related to bereavement are described based on the school curriculum and the role of the teacher in the management of student bereavement, as well as bibliographic reference of researches regarding the attitudes of teachers. In the third chapter, the research method conducted among primary and secondary education teachers is analyzed. An important part of the work is occupied by chapter four, in which the results of the research are analyzed and compared with the results of similar researches. Finally, the conclusions of the research are mentioned and described, as well as the further investigation that the subject needs.

Περιεχόμενα

Περίληψη	vii
Abstract.....	ix
Κατάλογος Πινάκων.....	xii
Κατάλογος Διαγραμμάτων.....	xiv
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ	1
1.1 Εισαγωγή	1
1.2 Ορισμοί του πένθους	2
1.3 Τα στάδια του πένθους	4
1.4 Διαχείριση του πένθους	7
1.5 Πένθος και παιδί	9
1.6 Ανακεφαλαίωση.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	15
Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΤΗΝ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ	15
2.1 Εισαγωγή	15
2.2 Εκπαίδευση και πένθος	16
2.3 Αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών και πένθος.....	20
2.4 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη διαχείριση του πένθους	23
2.5 Βιβλιογραφική αναφορά για τις στάσεις και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών στο μαθητικό πένθος	25
2.6 Ανακεφαλαίωση.....	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	33
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	33
3.1 Εισαγωγή	33
3.2 Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα	33
3.3 Ερευνητική διαδικασία και Μεθοδολογικό πλαίσιο: μέθοδος και εργαλείο	35
3.4 Περιορισμοί της έρευνας.....	39
3.5 Ηθική και δεοντολογία έρευνας.....	40
3.6 Ανακεφαλαίωση.....	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	43
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	43
4.1 Εισαγωγή	43

4.2 Δημογραφικά χαρακτηριστικά	44
4.3 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών.....	47
4.4 Συναισθήματα εκπαιδευτικών.....	54
4.5 Αντιλήψεις εκπαιδευτικών	58
4.6 Ανάλυση αποτελεσμάτων των ερευνητικών ερωτημάτων.....	62
4.7 Συμπεράσματα	79
4.8 Ανακεφαλαίωση.....	89
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	91
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	96
Κατάλογος συντομογραφιών	101
Γλωσσάρι απόδοσης ξένων όρων	102

Κατάλογος Πινάκων

- 4.1 Φύλο των εκπαιδευτικών
- 4.2 Ηλικία των εκπαιδευτικών
- 4.3 Επίπεδο σπουδών των εκπαιδευτικών
- 4.4 Θέση των εκπαιδευτικών
- 4.5 Θέση του σχολείου
- 4.6 Βαθμίδα εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών
- 4.7 Έτη προϋπηρεσίας των εκπαιδευτικών
- 4.8 Βίωση μαθητικού πένθους
- 4.9 Συζήτηση πένθους σε σχέση με μαθητικό πένθος
- 4.10 Επιμόρφωση εκπαιδευτικών σε σχέση με τη χρήση υλικού
- 4.11 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση το φύλο
- 4.12 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση την ηλικία
- 4.13 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση την εργασιακή εμπειρία
- 4.14 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης
- 4.15 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού
- 4.16 Άνεση εκπαιδευτικών με βάση το φύλο
- 4.17 Άνεση εκπαιδευτικών με βάση την ηλικία
- 4.18 Άνεση εκπαιδευτικών με βάση την εργασιακή εμπειρία
- 4.19 Άνεση εκπαιδευτικών με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης
- 4.20 Άνεση εκπαιδευτικών με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού
- 4.21 Άγχος θανάτου με βάση το φύλο
- 4.22 Άγχος θανάτου με βάση την ηλικία
- 4.23 Άγχος θανάτου με βάση την εργασιακή εμπειρία
- 4.24 Άγχος θανάτου με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης
- 4.25 Άγχος θανάτου με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού
- 4.26 Αποφυγή συζήτησης με βάση το φύλο
- 4.27 Αποφυγή συζήτησης με βάση την ηλικία
- 4.28 Αποφυγή συζήτησης με βάση την εργασιακή εμπειρία
- 4.29 Αποφυγή συζήτησης με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης
- 4.30 Αποφυγή συζήτησης με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού

- 4.31 Φόβος θανάτου με βάση το φύλο
- 4.32 Φόβος θανάτου με βάση την ηλικία
- 4.33 Φόβος θανάτου με βάση την εργασιακή εμπειρία
- 4.34 Φόβος θανάτου με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης
- 4.35 Φόβος θανάτου με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού

Κατάλογος Διαγραμμάτων

- 4.1 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών
- 4.2 Άνεση εκπαιδευτικών
- 4.3 Βίωση πένθους γονέα
- 4.4 Συζήτηση πένθους
- 4.5 Επιμόρφωση διαχείρισης πένθους
- 4.6 Χρήση υλικού διαχείρισης πένθους
- 4.7 Άγχος συζήτησης θανάτου
- 4.8 Αποφυγή συζήτησης θανάτου
- 4.9 Φόβος θανάτου εκπαιδευτικών
- 4.10 Φόβος θανάτου αγαπημένων προσώπων των εκπαιδευτικών
- 4.11 Ρεαλισμός λέξεων
- 4.12 Ομοιότητα βίωσης πένθους μαθητών με ενηλίκων
- 4.13 Καταλληλότερος διαχειριστής πένθους
- 4.14 Παράγοντες επηρεασμού της διαχείρισης πένθους

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

1.1 Εισαγωγή

Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου θεωρείται ως μια από τις στρεσογόνες καταστάσεις που μπορεί να βιώσει ένα άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του και ο οποίος απαιτεί σημαντική ψυχολογική προσαρμογή. Ιδίως όταν το άτομο αυτό είναι ένα παιδί, το οποίο βιώνει μια τόσο περίπλοκη συνθήκη, και γνωρίζοντας ότι τα παιδιά διαφέρουν σημαντικά από τους ενήλικες, εύλογα δημιουργείται η απορία για την βίωση του πένθους στα παιδιά και κατά πόσο ομοιάζει ή διαφέρει από τους ενήλικες.

Τα παιδιά/οι έφηβοι έχουν δυο σταθερές στη ζωή τους, την οικογένειά τους και το σχολείο, και εφόσον συμβεί ένα γεγονός τόσο οδυνηρό, όσο ένας θάνατος, μπορεί να διαταραχτεί η ρουτίνα της ζωής του και για αυτό ακριβώς το λόγο η συμβολή του σχολείου και της οικογενείας καθίσταται τόσο σημαντική. Η διαχείριση του πένθους ενός μαθητή, είτε βρίσκεται στην παιδική είτε στην εφηβική ηλικία, χρήζει λεπτού χειρισμού από πλευράς των ενηλίκων, των σημαντικών άλλων της ζωής του μαθητή, όπως είναι οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί. Ειδικότερα, με τις συνθήκες ζωής να μεταβάλλονται και το επίπεδο θνησιμότητας να αλλάζει, τα παιδιά όλο και σε μικρότερη ηλικία έρχονται αντιμέτωποι με το θάνατο αγαπημένων τους προσώπων.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα γίνει μια αναφορά στους ορισμούς του πένθους και στην αποσαφήνιση του όρου από παραπλήσιους όρους, όπως είναι η απώλεια και ο θρήνος. Θα πραγματοποιηθεί μια ανάλυση των όρων σύμφωνα με την ελληνική και την ξένη βιβλιογραφία. Εν συνεχεία, θα αναλυθούν τα στάδια του πένθους μαζί με τα χαρακτηριστικά τους, καθώς και θα γίνει ανάπτυξη του θέματος αναφορικά με τους τρόπους διαχείρισης του πένθους από το πενθούντα άτομο καθώς και από τον γονέα του παιδιού/εφήβου. Ύστερα, θα γίνει μια έκθεση αναφορικά με τη διαχείριση του πένθους από το παιδί/έφηβο, ανάλογα με την ηλικία του και το αναπτυξιακό στάδιο που βρίσκεται το παιδί/έφηβος. Έπειτα θα γίνει μια ειδική μνεία για το μετατραυματικό στρες, που επηρεάζει παιδιά και εφήβους. Τέλος, θα πραγματοποιηθεί μια ανακεφαλαίωση του πρώτου κεφαλαίου σκιαγραφώντας τα σημαντικά του σημεία.

1.2 Ορισμοί του πένθους

Αρχικά για τον ακριβή ορισμό του πένθους, χρήσιμο είναι να διαχωρίσουμε τις παρεμφερείς έννοιες του όρου, όπως την απώλεια, τον θρήνο και τη θλίψη, καθώς και την ετυμολογία του όρου πένθος σε διεθνής και ελληνική βιβλιογραφία. Ο όρος απώλεια ορίζεται ως μια ευρεία έννοια, σύμφωνα με τον Wagner (1995), νοείται ως ο αποχωρισμός και το κενό που αφήνει ο άνθρωπος με τον θάνατο του, αλλά και οποιαδήποτε είδους αποστέρηση, όπως το διαζύγιο, απώλεια κατοικίδιου και απώλεια υγείας.

Ο όρος πένθος στην διεθνή βιβλιογραφία απαντάται με τους εξής όρους: bereavement, grief ή/και mourning. Ο όρος πένθος (bereavement) δηλώνει την αντικειμενική απώλεια, ο όρος λύπη (grief) αναφέρεται σε στεναχώρια, οδύνη και τον πόνο. Σύμφωνα με τον Genevro (2004), το πένθος αφορά ένα πολύπλοκο σύνολο γνωστικών, κοινωνικών, συναισθηματικών δυσκολιών, οι οποίες έπονται του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου, με ποικίλες διαφορές αναφορικά με τη διάρκεια, την ένταση και τον τρόπο έκφρασής του. Αναφορικά με τον όρο θρήνο (mourning) αφορά την κοινωνική διάσταση του πένθους και η χρήση του γίνεται για τη συμμετοχή του ατόμου στο πένθος, σύμφωνα με το Bacque (2007). Η πιθανή ελληνική του μετάφραση είναι κοινωνικό πένθος. Ο θρήνος (grief) αποτελεί την πρωταρχική συγκινησιακή αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου που εκδηλώνεται με ψυχολογικά και σωματικά συμπτώματα. Ο καθένας βιώνει με τον δικό του τρόπο την απώλεια, αλλά όλοι περνούν από μεταβατική περίοδο, την περίοδο του πένθους (Ράλλη, 2006). Επιπροσθέτως, σύμφωνα με το μη κερδοσκοπικό αμερικανικό ακαδημαϊκό ιατρικό κέντρο Mayo clinic, ο θρήνος αποτελεί ένα ισχυρό συντριπτικό συναίσθημα για τους ανθρώπους, μια φυσική αντίδραση στην απώλεια και είναι μια καθολική αλλά και ταυτόχρονα μια προσωπική εμπειρία. Σύμφωνα με τον Κανάκη (1989) αυτή η περίοδος μας βοηθάει στο να αποχαιρετίσουμε κάτι που χάσαμε και να γνωρίσουμε την πραγματικότητα και να συμβιβαστούμε μαζί της.

Σύμφωνα με τη Middleton (2009), το πένθος ορίζεται σαν αντίδραση στην απώλεια, στην αιτία του θανάτου. Είναι ο τρόπος που αντιδρούμε στο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Αποτελεί μια επίπονη συναισθηματική διαδικασία, στην οποία εισερχόμαστε ως απόρροια μιας σημαντικής απώλειας. Καλούμαστε να αποχωριστούμε από εκείνον που πέθανε και να προσαρμοστούμε σ έναν κόσμο από τον οποίο θα λείπει εκείνο το πρόσωπο. Σύμφωνα με το Διαγνωστικό και στατιστικό εγχειρίδιο ψυχικών διαταραχών – 5^η έκδοση (DSM-IV), ο όρος πένθος, χρησιμοποιείται όταν «αυτό που προκαλεί το ενδιαφέρον της κλινικής προσοχής, είναι μια αντίδραση στο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου». (APA, 1994). Η διάρκεια και ο

τρόπος έκφρασης του πένθους διαφέρει σημαντικά μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Στην πραγματικότητα, λαμβάνει έναν κωδικό V (συγκεκριμένα V62.82) στο DSM-5 που σημαίνει ότι δεν πρόκειται για διαταραχή ψυχικής υγείας, σύμφωνα με την Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία. Η διεθνής στατιστική ταξινόμηση νοσημάτων και συναφών προβλημάτων υγείας (ICD-10) δίνει έναν απλό κώδικα πένθους (ειδικά Z63.4), ο οποίος επίσης δεν το χαρακτηρίζει για την κατάσταση μιας ψυχικής διαταραχής. Το φυσιολογικό πένθος διαφέρει επίσης από τη διαταραχή παρατεταμένης θλίψης, μια διάγνωση που περιλαμβάνεται στο αναθεωρημένο DSM-5 του 2022.

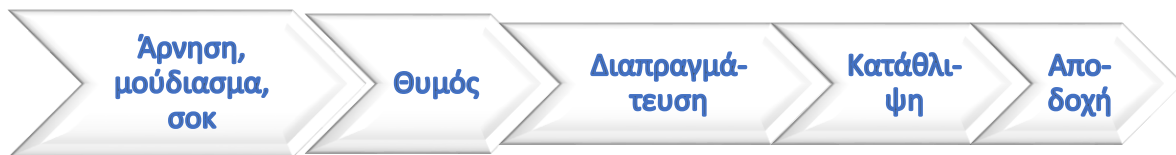
Στην ελληνική γλώσσα ο όρος πένθος αποτελεί αποκλειστικό όρο για την κάλυψη και των τριών αγγλικών όρων. Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (2008), το πένθος αναφέρεται ως βαθιά θλίψη λόγω δυστυχίας ή συμφοράς εξαιτίας θανάτου αγαπημένου προσώπου και μετέπειτα το σύνολο των ηθών και εθίμων της κοινωνίας που ανήκει το άτομο αυτό καθώς και των εξωτερικών σημείων έκφρασης της θλίψης, όπως είναι τα μαύρα ρούχα και το μαύρο περιβραχιόνιο. Σύμφωνα με το Wikipedia, πένθος καλείται μια έκφραση εμπειρίας που είναι συνέπεια ενός γεγονότος στη ζωή που περιλαμβάνει μια απώλεια που προκαλεί θλίψη. Το πένθος επίσης νοείται σαν ένα σύμπλεγμα συμπεριφορών, στις οποίες συμμετέχουν ή αναμένεται να συμμετάσχουν οι πενθούντες, η έκφραση των οποίων ποικίλλει ανάλογα με τον πολιτισμό. Επιπροσθέτως με τα λεγόμενα του Μπαμπινιώτη, υπάρχει και δυνατότητα να φορευθούν κι άλλες μορφές ντυσίματος πέραν του μαύρου χρώματος. Τα άτομα που επηρεάζονται περισσότερο από την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου συχνά χαρακτηρίζονται από απόσυρση από τις κοινωνικές εκδηλώσεις και από μια μοναχική συμπεριφορά.

Συνοψίζοντας, το πένθος αφορά μια ευρύτερη έννοια και συμπεριλαμβάνει τις εσωτερικές ψυχολογικές διαδικασίες, την έκφραση των συναισθημάτων και την εμπειρία των αλλαγών. Παρατηρείται μια ευρεία ποικιλία ορισμών στα βάθη των χρόνων, κάτι που καταδεικνύει την επίμονη προσπάθεια προσέγγισης του όρου μιας και αποτελεί μια ιδιαίτερη εμπειρία στη ζωή των ανθρώπων, που αλλάζει ριζικά τον τρόπο σκέψης και δράσης όσων την βίωσαν. Συνδέεται με τους όρους της θλίψης και του θρήνου και της απώλειας, καθώς αποτελούν μέρος του πένθους. Υπάρχει μια δυσκολία μονολεκτικού ορισμού του πένθους στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία, καθώς ο όρος bereavement απαντάται ως απώλεια και στέρηση, ο όρος grief σαν ουσιαστικό μεταφράζεται ως θλίψη και λύπη και ο όρος mourning σαν επίθετο ως πένθιμος.

1.3 Τα στάδια του πένθους

Τα στάδια του πένθους εισήχθησαν από την ψυχίατρο Elizabeth Kübler-Ross πρώτη φορά εν έτη 1969. Τα στάδια αυτά κάνουν την εμφάνισή τους φυσικά μετά το πένθος και αποτελούν υγιείς ψυχικές αντιδράσεις στην προσπάθεια του ατόμου που πενθεί να δώσει νόημα στην απώλεια. Τα στάδια του πένθους διακρίνονται στα ακόλουθα: πρώτο είναι η άρνηση, το μούδιασμα και το σοκ, το δεύτερο είναι ο θυμός, το τρίτο είναι η κατάθλιψη, το τέταρτο είναι η διαπραγμάτευση και το πέμπτο είναι η αποδοχή, όπως εμφανίζονται στον Πίνακα 1.1. Το σημαντικότερο είναι η αποδοχή συναισθημάτων και το βίωμα αυτών, τα οποία δημιουργούνται από την απώλεια. Σύμφωνα με τους Bowlby και Parkes (1969) και τη θεωρία του Δεσμού, ερμηνεύοντας την απώλεια σαν δεσμό, θεωρούν ότι υπάρχουν τέσσερις φάσεις του πένθους, όπως εμφανίζονται στον Πίνακα 1.2.

Σχεδιάγραμμα 1.1 Στάδια του πένθους σύμφωνα με την Elizabeth Kübler – Ross

Πρώτο στάδιο: άρνηση, μούδιασμα, σοκ

Αναφορικά με το πρώτο στάδιο, το άτομο αδυνατεί να πιστέψει ότι συμβαίνει αυτό το γεγονός στον ίδιο. Το αίσθημα του μούδιασματος μπορεί να λειτουργήσει βοηθητικά για το άτομο στην διεκπεραίωση πρακτικών ζητημάτων, όπως η κηδεία και η ενημέρωση συγγενών και φίλων. Αυτό το στάδιο βοηθά το άτομο στην μείωση της έντασης της απώλειας. Η θέαση του σώματος του αποθανόντα, η συμμετοχή σε τελετουργίες και αποχαιρετισμού του αποθανόντα, είναι βοηθητικά στη διαχείριση του πρώτου σταδίου. Το άτομο αισθάνεται ότι η ζωή δεν έχει πια νόημα και δεν μπορεί να συνεχιστεί. Με την πάροδο του χρόνου αποδέχεται την πραγματικότητα και δυναμώνει η ψυχή του ατόμου. Σύμφωνα με τους Bowlby και Parkes η πρώτη φάση καλείται ως κλονισμός και μούδιασμα. Το άτομο νιώθει αποσβολωμένος, αποσυνδεδεμένος και ανίκανος για να αισθανθεί οτιδήποτε. Επίσης αισθάνεται ανήμπορο να αυτοεξυπηρετηθεί και να πάρει αποφάσεις. Θεωρείται μια μεταβατική φάση καθώς και είναι μια φυσιολογική άμυνα του οργανισμού στα δυσάρεστα νέα και στον ανεπιθύμητο πόνο.

Δεύτερο στάδιο: θυμός

Σε αυτό το στάδιο, υπάρχει η αίσθηση αδυναμίας και εγκατάλειψης. Ο θυμός μπορεί έχει αποδέκτη την οικογένειά του, τους φίλους του, τον γιατρό, το πρόσωπο που έφυγε αλλά ακόμη και σε ανώτερες δυνάμεις, όπως ο Θεός. Το άτομο αναρωτιέται το λόγο που συμβαίνει αυτό σε εκείνον. Το αίσθημα του θυμού κρύβει το αίσθημα του πόνου, το οποίο οφείλεται στην απώλεια και δείχνει την ένταση της αγάπης. Σύμφωνα με τους Bowlby και Parkes η φάση καλείται ως νοσταλγία και αναζήτηση. Χαρακτηρίζεται ως περίοδος αναζήτησης και λαχτάρας για επανασύνδεση με τον αγαπημένο τους που πέθανε, κάτι που καθιστά την απουσία του θανούντος, αισθητή. Επίσης γίνεται συνειδητοποίηση του μεγέθους της απώλειας και άρνηση της απώλειας.

Τρίτο στάδιο: διαπραγμάτευση

Στο στάδιο αυτό υπάρχει η αναρώτηση του πενθούντα ατόμου για το τί θα μπορούσε να είχε κάνει ώστε να αποτρέψει την απώλεια του αγαπημένου τους προσώπου. Το άτομο νιώθει ενοχές και τύψεις σχετικά αναρωτώμενο τι ενέργειες θα μπορούσε να κάνει ή τι ενέργειες δεν έκανε. Αρχίζει να διαπραγματεύεται την απώλεια και την πραγματικότητα. Υπόσχεται ότι σε περίπτωση που αλλάξει η δύσκολη κατάσταση που βιώνει, θα γίνει πιο καλός και πιο γλυκός άνθρωπος, γλιτώνοντας από το μοιραίο, την απώλεια και το συμβολισμό του. Υπάρχει η αγωνιώδης προσπάθεια για εύρεση λύσης που δεν θα ενέχει το δυσάρεστο συναίσθημα του πόνου και θα πάρει μακριά την πληθώρα αρνητικών συναισθημάτων, όπως το φόβο για το άγνωστο και τη θλίψη.

Τέταρτο στάδιο: κατάθλιψη

Το άτομο δεν έχει όρεξη να κάνει το οτιδήποτε. Αυτό το στάδιο συνειδητοποιεί το άτομο το μέγεθος της απώλειας. Διακατέχεται από συναίσθημα απόσυρσης από δραστηριότητες, αυπνίες ή υπερπνίες, διαταραχές της όρεξης καθώς και παρατηρούνται προβλήματα συγκέντρωσης και μνήμης. Η κατάθλιψη αποτελεί φυσιολογική αντίδραση της συνειδητοποίησης ότι είναι οριστική η απώλεια. Σύμφωνα με τους Bowlby και Parkes η φάση καλείται ως αποδιοργάνωση κι απελπισία. Παρατηρούνται απορίες αναφορικά με την ταυτότητα του πενθούντα καθώς και με τις δραστηριότητες καθημερινής ζωής. Υπάρχει δυσκολία στην διεκπεραίωση προγραμμάτων. Υπάρχει ανατροπή των δεδομένων από το θάνατο και η αίσθηση ότι ζουν τη ζωή κάποιου άλλου.

Πέμπτο στάδιο: αποδοχή

Το άτομο αποδέχεται αυτό που συνέβη και την νέα πραγματικότητα. Αντιλαμβάνεται το άτομο ότι πρέπει να συνεχίσει τη ζωή του με την απώλεια του προσώπου. Με το αίσθημα της απόλαυσης της ζωής το άτομο νιώθει τύψεις κι αίσθημα προδοσίας απέναντι στο πρόσωπο που έχασε. Ξαναβρίσκει την χαμένη αισιοδοξία και όρεξη για ζωή. Σύμφωνα με τους Bowlby και Parkes η τελευταία φάση είναι η αναδιοργάνωση, κατά την οποία το άτομο διαμορφώνει νέα συνθήκη στη ζωή του και εν μέρει ανασυγκροτείται.

Σχεδιάγραμμα 1.2 Φάσεις του πένθους σύμφωνα με τους John Bowlby και Colin Parkes

Τα στάδια του πένθους αποτελούν κοινούς τρόπους αντίδρασης πολλών ανθρώπων, αλλά όχι όλων. Μπορεί να μην ακολουθείται η ίδια γραμμική πορεία από στάδιο σε στάδιο, επίσης ενδέχεται να παρατηρείται μια επιστροφή σε προηγούμενα στάδια διεργασίας ή παραμονή για μεγάλο χρονικό διάστημα σ' ένα μη λειτουργικό στάδιο. Επίσης, παρατηρείται μια ποικιλία σχετικά με τη χρονική διάρκεια μετάβασης από στάδιο σε στάδιο, από λίγα λεπτά και ώρες μέχρι και μήνες ή ακόμη και μη ολοκλήρωση του σταδίου.

Η διάρκεια του πένθους ποικίλει επίσης από άνθρωπο σε άνθρωπο, από βδομάδες ή μήνες έως και περισσότερο χρόνο. Σημαντικό να δοθεί στο άτομο ο απαραίτητος χρόνος και χώρος όσος χρειάζεται για να επουλωθεί ψυχικά η απώλεια. Όταν παρατηρείται μια μόνιμη κατάσταση όπου κυριαρχούν συναισθήματα απελπισίας, αναξιοτήτας και όλη η ζωή περιστρέφεται από το πένθος, τότε καλό είναι να απευθυνθεί σ' έναν ειδικό ψυχικής υγείας. Όπως φαίνεται από τα γραφόμενα, οι άνθρωποι περνάνε από τα στάδια του πένθους ανεξαρτήτως σειράς κι ανεξαρτήτως χρονικής διάρκειας, όπως επίσης υπάρχει και πιθανότητα παλινδρόμησης σε προηγούμενο στάδιο, ακριβώς όπως ακολουθείται και στα αναπτυξιακά στάδια του παιδιού μέχρι να γίνει ενήλικας.

1.4 Διαχείριση του πένθους

Είναι γνωστό ότι ζούμε σε μια κοινωνία που αρνείται το θάνατο. Η κατανόηση του θανάτου επηρεάζεται από ορισμένους παράγοντες όπως: η ομάδα συνομηλίκων, η θρησκεία, ο πολιτισμός και η οικογένεια. Εύλογα συμπεραίνουμε ότι η οικογένεια παίζει ένα εξέχοντα ρόλο στην διαχείριση του πένθους ενός παιδιού ή μετέπειτα εφήβου. Προτού γίνει αναφορά στην οικογένεια και συγκεκριμένα στους γονείς, θα αναφερθεί η διαχείριση του πένθους πρωτίστως από τα ίδια τα άτομα που βιώνουν το πένθος.

Αρχικά, αναφορικά με το πενθούντα, η ανοιχτή έκφραση συναισθημάτων σχετικά με την απώλεια είναι ένας τρόπος σωστής διαχείρισης του πένθους του. Με την αποφυγή της αναγνώρισης και αντιμετώπισης των αρνητικών συναισθημάτων επιτείνεται η διαδικασία του πένθους. Ως εκ τούτου, το κλάμα λειτουργεί λυτρωτικά για τον πενθούντα, καθώς ανακουφίζει και απαλύνει τον ψυχικό του πόνο. Η στήριξη από τα αγαπημένα πρόσωπα αυτού του ατόμου που πενθεί είναι πολύ βοηθητική καθώς το πένθος είναι μια εξαιρετικά δύσκολη εμπειρία για τον κάθε άνθρωπο. Λόγω του ότι είναι μια πρωτόγνωρη εμπειρία, το άτομο συνήθως δεν γνωρίζει τι να κάνει σε αυτές τις περιπτώσεις γι' αυτό το λόγο και πρέπει να εξηγήσει επακριβώς τι χρειάζεται κι έχει ανάγκη από τους σημαντικούς άλλους, ώστε να γνωρίζουν κι εκείνοι που ακριβώς μπορούν να βοηθήσουν.

Η καλή φροντίδα του εαυτού του πενθούντα είναι εξίσου σημαντική. Υπάρχει σύνδεση ψυχής και σώματος, επομένως όταν κάποιος είναι σωματικώς καλά, αυτομάτως βελτιώνεται και η ψυχολογία του ατόμου αυτού. Η θλίψη αντιμετωπίζεται σωστά με σωστή διατροφή, καλό ύπνο και γυμναστική και επιπροσθέτως πρέπει αποφεύγεται η κατανάλωση αλκοόλ, γιατί παρέχει βραχυπρόθεσμη βοήθεια. Είναι σημαντικό να γνωρίζουν οι πενθούντες ότι η διαδικασία του πένθους αποτελεί μια χρονοβόρα διαδικασία. Πρέπει να απομυθοποιηθεί η εντύπωση ότι το πένθος είναι ψυχική ασθένεια, αντίθετα θεωρείται μια φυσιολογική εμπειρία ζωής. Ωστόσο υπάρχουν ορισμένα συμπτώματα τα οποία είναι κοινά με την ψυχική ασθένεια: όπως η διάσπαση προσοχής και η αϋπνία, τα οποία επηρεάζουν την ικανότητα του /της μαθητή/τριας στη διαδικασία της μάθησης. Θα γίνει μια διεξοδική αναφορά σε επόμενα κεφάλαια, αναφορικά με τις αλλαγές του/ης μαθητή/τριας στην σχολική τάξη.

Μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον εμφανίζονται έντονες εμπειρίες, μια από τις οποίες αποτελεί ο θάνατος. Η οικογένεια αποτελεί παράγοντα πρωταρχικής κοινωνικοποίησης και οτιδήποτε αναφέρεται στο οικογενειακό πλαίσιο παρουσία των παιδιών, βοηθάει στην κατανόηση εμπειριών. Οι γονείς επιτελούν σημαντικό ρόλο στη διαχείριση του πένθους των

παιδιών, κάτι που θα σκιαγραφηθεί λεπτομερώς. Πρωτίστως, θα πρέπει κι οι ίδιοι να διαχειριστούν τα δικά τους συναισθήματα απέναντι στο θλιβερό συμβάν. Έπειτα, θα πρέπει να έχουν έναν βοηθητικό ρόλο στην διαχείριση της δυσφορίας των παιδιών τους μετά από μια απώλεια, κάτι που το καθιστά εξαιρετικά δυσβάσταχτο. Οι γονείς θα πρέπει να διατηρήσουν την ψυχραιμία τους αφού η ψυχολογία των παιδιών αντανακλάται από την ψυχολογία των γονέων. Επίσης, οφείλουν να είναι ενεργητικοί ακροατές και να δείχνουν ότι ενδιαφέρονται για τις σκέψεις και τα συναισθήματα του παιδιού τους, ότι είναι πάντα εκεί για να λύσουν τις απορίες του και για να παρέχουν το αίσθημα της ασφάλειας, λόγω της ευάλωτης κατάστασης και της φόρτισης λόγω των γεγονότων. Πρέπει να αφιερώσουν μια συζήτηση με το παιδί τους χωρίς να αποσπάται η προσοχή του και χωρίς διακοπές ή πιθανές ενοχλήσεις από το περιβάλλον, ώστε πλήρως να κατακτήσει την προσοχή του παιδιού τους. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν πρέπει να είναι σύντομη, απλή και ανάλογη με την ηλικία του παιδιού, ώστε να γίνεται κατανοητή από αυτό. Θα πρέπει να γίνει μια περιγραφή με σαφήνεια, αλήθεια, να γίνει περιγραφή. Εξαιρετικά σημαντικό είναι να αποφεύγεται η απόκρυψη της αλήθειας, η ωραιοποίηση του θανάτου και η παροχή ψεύτικων πληροφοριών, που γίνονται στην προσπάθεια προστασίας του παιδιού ενώ αντιθέτως δημιουργούν σύγχυση στα παιδιά.

Οι γονείς παρατηρείται ότι προσπαθούν να προστατέψουν τα παιδιά τους από την σκληρή πραγματικότητα της απώλειας και του θανάτου. Όταν οι γονείς διαλέγουν την αποφυγή συζήτησης για το πένθος, τα παιδιά θα τα μάθουν από τρίτους, διαισθανόμενα ότι κάτι άσχημο και λυπηρό συμβαίνει. Σύμφωνα με τις έρευνες των Micheal και Landson (1986), φαίνεται πως η γενική αντίληψη της κοινωνίας αναφορικά με το πένθος και τα παιδιά, είναι ότι τα παιδιά είναι ανίκανα να πενθήσουν την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου, πράγμα που δεν ισχύει. Δημιουργείται μια κατάσταση στην οποία οι ενήλικες δεν επιθυμούν να αντιμετωπίσουν το πένθος των παιδιών και από την άλλη τα παιδιά να καταπιέζουν τα συναισθήματα τους, στην προσπάθειά τους να προστατέψουν τους ενήλικες. Αυτή η κατάσταση σύμφωνα με τους Wilson L. και Elliman D. (2008), δημιουργεί την εντύπωση ότι τα παιδιά δεν βιώνουν την απώλεια και δεν πενθούν. Οι γονείς, σύμφωνα με το Hadad (1978), νιώθουν ανέτοιμοι για συζήτηση, παρόλο που ο θάνατος αποτελεί μέρος της ζωής μας. Επιπροσθέτως νιώθουν ανησυχία και άβολα να μιλούν για το θάνατο στα παιδιά τους, ανησυχούν μήπως πουν κάτι λάθος και δεν επιθυμούν να φέρουν περιττό φόβο κι άγχος στη ζωή των παιδιών. Επίσης πιστεύουν ότι τα παιδιά δεν έχουν ενδιαφέρον για γνώση θανάτου και ανακινούν το θέμα σε μεγαλύτερη ηλικία.

1.5 Πένθος και παιδί

Κατά τη διάρκεια της ζωής του, το παιδί θα χρειαστεί να βιώσει καταστάσεις προσομοίωσης του πένθους ενός ενήλικα, λόγω μετάβασής του από ένα στάδιο ανάπτυξης σε άλλο με την προϋπόθεση ότι κάτι θ' αφήσει πίσω του αλλά και με την βίωση πραγματικών καταστάσεων απώλειας και αποχωρισμών. Επίσης λόγω της έμφυτης περιέργειας που έχουν τα παιδιά, είναι πιθανόν να αναρωτηθούν και για το θάνατο και να θέτουν ερωτήσεις για αυτόν, καθώς παρατηρούν οτιδήποτε τους περιβάλλει και τους προσελκύσει την προσοχή τους, εφόσον κάτι που αποτελεί φυσική απόρροια της ζωής μας.

Σύμφωνα με την Melanie Klein (1882-1960), Βρετανίδα ψυχαναλύτρια, η ικανότητα επιτυχούς διαχείρισης των πενθών του ανθρώπου στην ενήλικη ζωή με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος σχετίζεται με τον τρόπο (λιγότερο ή περισσότερο επιτυχή) επεξεργασίας των πρώτων πενθών (αποχωρισμών) κατά τη διάρκεια της παιδική ηλικίας. Αυτό καθιστά πολύ σημαντική τη διαχείριση των απωλειών ή αποχωρισμών στις μικρές ηλικίες ή νεότερες ηλικίες. Κάθε άτομο ανεξαρτήτου ηλικίας βιώνει το πένθος και την απώλεια με διαφορετικό τρόπο κι ένταση. Εκτός από την ηλικία, σημαντικό ρόλο παίζουν και η νοητική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού καθώς και η προσωπικότητα και οι προσωπικές εμπειρίες του σχετικά με το θάνατο. Θεωρείται ότι το μικρό παιδί δεν θρηνεί και ότι το μεγαλύτερο παιδί απλά νιώθει θλίψη όταν πεθαίνει ένα σημαντικό πρόσωπο. Επίσης θεωρείται ότι ο θρήνος δεν είναι βαθύς και οδυνηρός όσο των ενηλίκων και ότι χρονικά ξεπερνιέται πιο γρήγορα. Αυτό είναι ένας μύθος που εξυπηρετεί την ανάγκη για προστασία του παιδιού αλλά και τους ίδιους τους εαυτούς μας, σύμφωνα με την Παπαδάτου (1999).

Στην πραγματικότητα τα παιδιά θρηνούν, κάτι που είναι φυσιολογική αντίδραση σ' ένα γεγονός που βιώνουν σαν απώλεια. Ο θρήνος αποτελεί μια δυναμική διεργασία κατά την οποία το παιδί αποδέχεται σταδιακά την απώλεια, βιώνει τον πόνο και μαθαίνει να ζει μια νέα πραγματικότητα με την απουσία του αγαπημένου του προσώπου. Ένας λόγος για τον οποίο παραγνωρίζεται ο θρήνος των παιδιών από το θρήνο των ενηλίκων είναι ότι παρουσιάζει σημαντικές διαφορές. Οι κυριότερες διαφορές είναι οι ακόλουθες:

- α). Η ελλιπής πληροφόρηση των παιδιών για το θάνατο, το οποίο έχει σαν αποτέλεσμα λιγότερη επεξεργασία και λιγότερο αποτελεσματική αφομοίωση του γεγονότος από τα παιδιά.
- β). Η μειωμένη αντοχή στην έντονη συναισθηματική φόρτιση για τα παιδιά, μπορεί να επιφέρει κατά διαστήματα θρήνο και θλίψη από την άλλη πλευρά να γελάνε και να παίζουνε.

γ). Η μειωμένη έκφραση λόγου έναντι των ενηλίκων, καθώς τα παιδιά εκφράζονται λιγότερο με λόγια αλλά διαμέσου αλλαγής συμπεριφοράς (ύπνος, διατροφή) καθώς και έργων (παιχνίδι, ζωγραφιές),

δ). Τα παιδιά παρουσιάζουν δυσκολία στο να ζητάνε στήριξη, αλλά χρειάζονται διαχρονική στήριξη καθώς θα μάθουν να μεγαλώνουν με την απώλειά τους, γιατί ο θρήνος είναι μια μακροχρόνια διεργασία. Οι ενήλικοι από την μια πλευρά είναι απορροφημένοι στο δικό τους θρήνο και δεν είναι άμεσα διαθέσιμοι στα παιδιά και από την άλλη η αποστροφή των παιδιών από τους ενηλίκους, από τον φόβο μήπως διαφέρουν σημαντικά από εκείνους.

Σύμφωνα με το Piaget, τα παιδιά για να κατανοήσουν πλήρως την έννοια του θανάτου θα έχουν φτάσει στην ηλικία των 7-8 ετών, που θα έχει γίνει πλήρως η συνειδητοποίηση της μη αντιστρεψιμότητας και ολότητας. Από την άλλη, σύμφωνα με τον Bowlby από τη βρεφική ακόμη ηλικία υπάρχει αντίδραση στην απουσία των αγαπημένων τους προσώπων. Επιπροσθέτως το παιδί μπορεί να υπερεκτιμήσει τα γεγονότα και να τα μεγαλοποιήσει σε βαθμό χειρότερο από το κανονικό. Για αυτό είναι χρήσιμο να γίνει λεπτομερής ανάλυση των χαρακτηριστικών του αναπτυξιακού σταδίου στα οποία βρίσκονται τα παιδιά και οι έφηβοι και από τα οποία εξαρτάται η διαχείριση του πένθους.

Πένθος και παιδιά προσχολικής ηλικίας

Τα παιδιά σε αυτήν την ηλικία μπορούν να αντιληφθούν την απουσία ενός σημαντικού προσώπου από τους περιβάλλον τους. Από την άλλη μεριά, δεν κατανοούν τη μονιμότητα του θανάτου και θεωρούν αναστρέψιμη την κατάσταση αυτή, πιστεύουν ότι αυτός που πέθανε θα ξαναγυρίσει ή ζει ακόμη, ότι σκέπτεται και να νιώθει εκεί που βρίσκεται. Για αυτό το λόγο θα πρέπει να αποφεύγονται εκφράσεις και λέξεις όπως «έφυγε», «κοιμήθηκε», «τον πήρε ο Θεός», που αποτελούν διφορούμενες εκφράσεις και δύναται να συγκρίσουν τα παιδιά, τα οποία έχουν την τάση για κατανόηση με κυριολεκτικό τρόπο. Σύμφωνα με το Grollman (1990), μπορεί να θυμώσουν με τον κακό Θεό που τους πήρε μακριά το αγαπημένο τους πρόσωπο, είτε να θεωρήσουν ότι πραγματικά έφυγε και δεν θα ξαναγυρίσει, είτε να υπάρχει ένα μπέρδεμα μεταξύ ύπνου και θανάτου με αποτέλεσμα να γεννηθεί ο φόβος τους για να κοιμηθούν. Μέσω της ζωγραφική και του παιχνιδιού θα μπορούν να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους. Τα παιδιά υπάρχει πιθανότητα να έχουν ποικιλία αντιδράσεων, όπως κλάμα ή ουρλιαχτό, προσκόλληση σε φροντιστές ή και ενήλικες, φόβος αποχωρισμού, παλινδρομικές συμπεριφορές (βρέξιμο παντελονιού, πιπίλισμα αντίχειρα) και μειωμένη έκφραση. Υπάρχει

μια αδυναμία κατανόησης ότι το σώμα του ανθρώπου που πέθανε δεν θα επιστρέψει και μια βεβαιότητα στην ύπαρξη βιολογικών αναγκών (πείνα, δίψα), λογικής, νου καθώς και αίσθημα κρύου και πόνου του ατόμου που πέθανε. Υπάρχει πιθανότητα να θεωρούν πως μια κακή σκέψη τους ή μια άτακτη συμπεριφορά τους να προκάλεσε το θάνατο, που οφείλεται στον εγωκεντρισμό¹ του παιδιού και της ανολοκλήρωτης ωριμότητας του.

Πένθος και παιδιά Δημοτικού

Οι μαθητές αυτής της ηλικιακής ομάδας είναι σε θέση να κατανοήσουν την μη αντιστρεψιμότητα τους γεγονότος του θανάτου. Πιστεύουν ότι συμβαίνει μόνο στους άλλους και όχι στα οικεία τους πρόσωπα. Οι μαθητές μπορούν να κάνουν ερωτήσεις προσπαθώντας να καταλάβουν τι συνέβη. Γίνεται μια προσπάθεια παραπομπής σε ενήλικες για τις απαντήσεις τους. Οι μαθητές κάτω των 8 ετών αποδίδοντας μαγικές σκέψεις, θεωρούν ότι θα μπορούσαν να είχαν αποτρέψει τον θάνατο. Οι ενήλικες θα πρέπει να αναγνωρίσουν τα συναισθήματα αυτά αλλά να μην τα επιδοκιμάζουν. Οι μαθητές 9 έως και 12 ετών δυσκολεύονται να δείξουν τα συναισθήματά τους και τη θλίψη τους, για αυτό πρέπει να παρέχονται ποικιλία έκφρασης συναισθημάτων θλίψης. Παρατηρείται πάλι μια ποικιλία των αντιδράσεων όπως είναι οι εξής: δυσκολίες συμπεριφοράς, μειωμένη συγκέντρωση, κακή σχολική επίδοση, κατάθλιψη, ευερεθιστότητα, απόσυρση καθώς και παράπονα σωματικά (πονοκέφαλοι, στομαχόπονοι).

Πένθος και παιδιά Γυμνασίου και Λυκείου

Οι μαθητές μπορούν να συνειδητοποιήσουν την θνητότητα όλων των ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και του εαυτού τους. Οι μαθητές αυτής της ηλικιακής ομάδας δεν χρειάζεται να πιέζονται για μοίρασμα και έκφραση συναισθημάτων στην τάξη, παρά να τους παρέχονται ευκαιρίες για μοίρασμα μόνο ιδιωτικά. Οι μαθητές αναζητούν υποστήριξη μέσω κοινωνικών δικτύων, για αυτό και θα πρέπει να ενθαρρυνθούν για αναζήτηση υποστήριξης. Οι μαθητές από τα μέσα έως τα τέλη της εφηβείας τους έχουν τάση να εκφράζουν τα συναισθήματά τους πιο άνετα, όπως οι ενήλικες. Σωματικώς οι μαθητές μπορούν να δείξουν ότι χρειάζονται υποστήριξη και ενσυναίσθηση. Οι περισσότεροι έφηβοι μπορούν να κατανοήσουν την μονιμότητα του θανάτου και το νόημα αυτού καθώς και την θνητότητα των

---

¹ Ο εγωκεντρισμός σύμφωνα με τη θεωρία του Piaget καλείται ως η ερμηνεία του κόσμου από την προσωπική σκοπιά (εγώ), χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι εναλλακτικές προοπτικές.

ανθρώπων. Από την άλλη μπορεί να δώσουν ακόμα και μεταφυσικές και συμβολικές ερμηνείες, σύμφωνα με την Παπαδάτου (2013). Σύμφωνα με το Corr, παρόλη την νοητική ωριμότητα τους εξακολουθούν να έχουν ανάγκη από στήριξη κατά τη διάρκεια του θρήνου τους. Η συμπεριφορά τους μπορεί να είναι διττή: από την μια μπορεί να προστρέξουν σε συγγενείς και φίλους για συμπαράσταση, από την άλλη μπορεί να απομονωθούν και να προσπαθήσουν μόνοι τους να διαχειριστούν τα συναισθήματά τους. Υπάρχει πιθανότητα μερικοί έφηβοι να δείξουν κυνισμό απέναντι στο πρόσωπο που πέθανε ή λόγω φόβου και άρνησης να αποκρύψει τα πραγματικά σου συναισθήματα, και να θεωρηθεί σαν αναισθητός. Υπάρχουν συνήθειες αντιδράσεις, κατά την εφηβική ηλικία όπως: κακή σχολική επίδοση, αγχώδεις εκδηλώσεις, παρατεταμένος και φαινομενικά αδικαιολόγητος θυμός, κατάθλιψη, απαισιοδοξία για το μέλλον, διατροφικές συμπεριφορές, συμπεριφορές υψηλού κινδύνου ή χρήση ουσιών, συναισθηματικό μούδιασμα και αυτοκτονικές τάσεις.

Διαταραχή μετατραυματικού στρες

Η διαταραχή μετατραυματικού στρες συμβαίνει μετά από έκθεση από πραγματικό ή επαπειλούμενο θάνατο ή ήταν αυτόπτης μάρτυρας ή αν κάποιο βίαιο τραυματικό γεγονός συνέβη σ ένα κοντινό του πρόσωπο. Ο βαθμός κινδύνου ανάπτυξης διαταραχής σχετίζεται βάσει κάποιων παραγόντων όπως είναι οι εξής: η ένταση της σωματικής ή ψυχικής τραυματικής εμπειρίας, η εγγύτητα του στο τραυματικό γεγονός, η σχέση του παιδιού με το πρόσωπο και κατά πόσο η τραυματική εμπειρία ήταν επαναλαμβανόμενη ή όχι.

Σημαντικό είναι η κατάσταση εγρήγορης κι ετοιμότητας προκειμένου να ανακαλυφθούν πιθανά συμπτώματα της διαταραχής σε παιδιά εντός σχολικής μονάδας. Στα αρχικά στάδια μετά την τραυματική εμπειρία, ο μαθητής μπορεί να νιώθει μια αναστάτωση ή να δείχνει ότι έχει συγχυσμένο. Ενδέχεται να έχει έντονους φόβους, θυμό, λύπη, αίσθημα αδυναμίας, άρνηση, αίσθηση τρόμου ή και αίσθημα ότι κάνεις δεν μπορεί να το βοηθήσει. Ο μαθητής αποφεύγει καταστάσεις που του θυμίζουν εκείνη την τραυματική τους εμπειρία ή σε μέρη σχετιζόμενα μ' αυτή. Πιθανά συμπτώματα επίσης είναι η παρουσίαση κατάθλιψης, η μείωση συναισθηματικής ανταπόκρισης καθώς και η απομόνωση κι απομάκρυνση των συναισθημάτων τους. Ο μαθητής μπορεί να βιώνει ή να νιώθει επανειλημμένα την τραυματική εμπειρία με τους ακολούθους τρόπους: θύμηση γεγονότων και παρουσίαση κατ' εξακολούθηση σωματικών και ψυχικών προβλημάτων, ενόραση τρομακτικών ονείρων, ενέργεια κι αίσθηση αναβίωσης του δυστυχούς αυτού συμβάντος. Τα παιδιά και οι έφηβοι υπάρχει πιθανότητα να εμφανίσουν επιπρόσθετα κι

άλλα συμπτώματα όπως: αγωνία για πρόωρο θάνατο, απουσία ενδιαφέροντος για οποιαδήποτε δραστηριότητα, εμφάνιση σωματικών συμπτωμάτων, όπως πονοκέφαλος και στομαχόπονους, εμφάνιση ξαφνικών και ακραίων αλλαγών της συναισθηματικής τους κατάστασης και ευερεθιστότητας καθώς και οργισμένων ξεσπασμάτων, προβλήματα συγκέντρωσης, εμφάνιση συμπεριφοράς αρμόζουσα για νεότερη ηλικία, προβλήματα ύπνου και αϋπνίες, εκδήλωση μειωμένου ενδιαφέροντος για το περιβάλλον τους και τέλος επαναλαμβανόμενη συμπεριφορά που τους θυμίζει την τραυματική εμπειρία. Σε περίπτωση που οι εκπαιδευτικοί αντιληφθούν κάποιο από τα προαναφερθέντα συμπτώματα σε οποιοδήποτε μαθητή, πρέπει να επικοινωνήσουν άμεσα με τους γονείς, για παραπομπή σε ειδικό ψυχικής υγείας για υποστήριξη. Η συνεργασία σχολείου με τις οικογένειες μαθητών είναι μείζονος σημασίας σε ανάλογες στιγμές, όπως του πένθους.

Οι πενθούντες ανήλικοι είτε ως παιδιά είτε ως έφηβοι είναι υγιές να περάσουν από όλα τα στάδια του πένθους, κάνοντας υπομονή και δίνοντας χρόνο στον εαυτό τους να βιώσουν αληθινά το πένθος τους. Σεβόμενοι τους ίδιους τους πενθούντες, ακριβώς την ίδια στάση πρέπει να κρατάνε και οι γονείς τους και να διασφαλίζουν ένα ασφαλές περιβάλλον ώστε να έχουν τα παιδιά τους την μέγιστη δυνατότητα έκφρασης συναισθημάτων κι αποριών. Οι γονείς θα πρέπει να είναι ενήμεροι κι έτοιμοι να απαντήσουν τις απορίες και να ακούσουν ενεργητικά τα παιδιά τους, καθώς και να είναι προετοιμασμένοι για τυχόν αντιδράσεις, έχοντας κατά νου πως ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα που ανήκουν τα παιδιά τους η αντίληψη τους για το θάνατο διαφέρει σημαντικά. Αυτό όμως που φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο δεν είναι τόσο η ηλικία, όσο η ιδιαίτερη προσωπικότητα κάθε παιδιού, η γνωστική και συναισθηματική του ανάπτυξη, καθώς και οι προσωπικές του εμπειρίες γύρω από το θάνατο (Copp, Nabe & Copp, 1997, Speece & Brent, 1996).

1.6 Ανακεφαλαίωση

Συνοψίζοντας, για τον ορισμό του πένθους παρατηρείται μια ποικιλομορφία ορισμών που δεν αλλάζει το νόημα του, αντιθέτως διαφαίνεται μια προσπάθεια αποσαφήνισης της έννοιας λόγω της πολυπλοκότητάς της και της παρερμηνείας της με παραπλήσιες έννοιες, όπως το θρήνος και η θλίψη. Τα στάδια του πένθους χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία αναφορικά με τη διάρκεια και την χρονική ακολουθία. Σημαντικό είναι το άτομο που πενθεί να προσέχει ψυχικώς και σωματικώς τον εαυτό του και να μην απομονώνεται, ζητώντας από τα άτομα που τον νοιάζονται να τον βοηθήσει. Με τα παιδιά όμως η διαχείριση είναι διαφορετική. Η

οικογένεια και το σχολείο αποτελούν δυο περιβάλλοντα που βιώνουν οι πενθούντες, με το ρόλο του παιδιού στο και του μαθητή στο δεύτερο. Ο θάνατος και το πένθος βιώνεται διαφορετικά ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα που ανήκει το παιδί ή ο έφηβος. Μέσα από το κεφάλαιο αυτό, φάνηκε η σημαντική συμβολή της οικογένειας και των γονιών και τις ενέργειες που πρέπει να κάνουν για να διαχειριστούν το πένθος των παιδιών τους. Σημαντικό είναι πρωτίστως να βιώσουν οι ίδιοι τα δυσάρεστα συναισθήματά τους. Σκιαγραφήθηκαν τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να έχουν οι γονείς για την ορθή αντιμετώπιση διαχείρισης του πένθους, με τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος ασφάλειας να είναι πρωταρχικής σημασίας.

Παρατηρείται ορισμένες φορές ένας φαύλος κύκλος με την αποφυγή της συζήτησης από μέρους των γονέων και η καταπίεση των συναισθημάτων από την πλευρά των παιδιών, που δημιουργεί λάθος εντυπώσεις και για την βίωση του πένθους των παιδιών και δεν αφήνει την ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων των παιδιών στην απώλεια. Συχνά παρατηρείται μια αλληλοπροστασία μεταξύ γονέων και παιδιού, οι πρώτοι για να προστατέψουν από την τόσο δυσάρεστη κατάσταση τα παιδιά τους και τα δεύτερα καταπιέζοντας τα δικά τους συναισθήματα. Συνέπεια αυτού του απωθημένου και παραγνωρισμένου θρήνου, θα είναι οι δυσκολίες σχετικά με αρνητικές καταστάσεις, όπως αρρώστιες, οι απώλειες και οι θάνατοι στην ενήλικη ζωή των παιδιών και δεύτερον η καθυστέρηση των αρνητικών συναισθημάτων, η οποία θα οδηγήσει σε καθυστέρηση της διαδικασίας του πένθους. Η χρόνια αυτή κατάσταση μπορεί να αποτελέσει πηγή ψυχικών και σωματικών νοσημάτων. Όπως επισημάνθηκε η ανοιχτή έκφραση συναισθημάτων αποτελεί ένα υγιή και σωστό τρόπο διαχείρισης του πένθους και από την πλευρά των γονέων και των παιδιών, για να αποφευχθούν τυχόν μελλοντικές δυσκολίες στη ζωή του παιδιού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΤΗΝ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ

2.1 Εισαγωγή

Στην ζωή μας θα βρεθούν στιγμές δύσκολες και θα γίνουν απρόβλεπτα γεγονότα, τα οποία θα έχουν και τις τραυματικές τους συνέπειες. Όταν στο σχολικό περιβάλλον λάβει χώρα μια τέτοια κατάσταση, οφείλει το σχολείο να είναι προετοιμασμένο ώστε να αντιμετωπίζει τις συνέπειες που θα έχουν στους εκπαιδευτικούς και στους μαθητές. Ένα τέτοιο συμβάν αποτελεί και ο θάνατος αγαπημένων προσώπων του μαθητή.

Το σχολείο αποτελεί μια μικρογραφία του κόσμου και καθώς συμβαίνουν δυσάρεστα γεγονότα, επηρεάζεται ο μικρόκοσμος του σχολείου και διαταράσσονται οι σχέσεις των μελών, από τους οποίους αποτελείται το σχολείο. Ο εκπαιδευτικός είναι υπεύθυνος για την σχολική τάξη και θα πρέπει να διακρίνεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σαν άνθρωπος, καθώς ο ρόλος του στη διαχείριση του πένθους είναι καίριος και έχει να διαχειριστεί μια κρίση που απαιτεί λεπτούς χειρισμούς. Επιπροσθέτως, σημασία έχει η δημιουργία ασφαλούς κλίματος στη σχολική τάξη και η όσο το δυνατόν ομαλότερη μετάβαση του πενθούντα μαθητή στην, μετά τον θάνατο, σχολική ζωή.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επισημανθεί ο ρόλος του σχολείου και του εκπαιδευτικού και η σημαντικότητα τη ένταξης του πένθους στο σχολείο. Θα γίνει αναφορά στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών, ειδικότερα στα μαθήματα και με πιο τρόπο μπορούν να αξιοποιηθούν ώστε να ενταχθεί ο θάνατος, στις μεθόδους και στις επιμορφώσεις. Θα γίνει εκτενή ανάλυση στον όρο της εκπαίδευσης του θανάτου και στους στόχους της εκπαίδευσης αυτής. Μια ξεχωριστή υποενότητα θα περιλαμβάνει το ρόλο των εκπαιδευτικών και των χαρακτηριστικών που οφείλουν να τους διακρίνουν για να παίξουν καταλυτικό ρόλο στην διαχείριση του πένθους των μαθητών τους και τις ενέργειες που πρέπει να κάνουν ώστε να πετύχουν την ομαλότερη μετάβαση του μαθητή τους στην τάξη, μετά από αυτό το συμβάν. Ύστερα, θα οριστούν οι στάσεις καθώς και θα γίνει παρουσίαση των ερευνών που έχουν γίνει κατά καιρούς σε Ελληνικό αλλά και ξένο χώρο αναφορικά με τις στάσεις των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του πένθους του μαθητή στο σχολείο. Τέλος θα γίνει μια ανασκόπηση του κεφαλαίου τονίζοντας στις σημαντικότερες πληροφορίες του.

2.2 Εκπαίδευση και πένθος

Η ανάγκη για ένταξη των εννοιών του πένθους στην εκπαίδευση είναι επιτακτική περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Όπως έχει επισημανθεί η περιέργεια των παιδιών είναι εκ φύσεως και το ενδιαφέρον των παιδιών για το θάνατο προκύπτει, εφόσον είναι κομμάτι του εγγυτέρου κι οικείου τους περιβάλλοντος, μέσω των προβολών στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και των θανάτων των σημαντικών άλλων ανθρώπων, των παιδιών. Το παιδί έρχεται αντιμέτωπο όλο και συχνότερα με συμβάντα θανάτου, λόγω των αυξημένων καρκίνων, των επανειλημμένων πανδημιών και των φυσικών αιτίων.

Σύμφωνα με τον Lee (2009), οι όροι της απώλειας και του πένθους αποτελούν κοινωνική γνώση, η οποία ενισχύεται δια μέσου των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων, όπως ακολούθως: με την κατάλληλη προετοιμασία των μαθητών για τις επερχόμενες αλλαγές αναφορικά με τις ανθρώπινες σχέσεις μετά από μια απώλεια και με την αναγνώριση και τη βοήθεια στο να αναγνωρίζουν το πένθος και να το βιώνουν σαν κάτι φυσιολογικό. Για αυτό το λόγο η ένταξη των εννοιών του πένθους στο σχολείο μπορεί να λειτουργήσει βοηθητικά. Σαν αποτέλεσμα αυτού, οι μαθητές θα αισθανθούν συμπαράσταση και θα εκφράσουν ελεύθερα τα συναισθήματά και τις ανάγκες τους. Καθώς επίσης οι μαθητές θα είναι κατάλληλα προετοιμασμένα για τις επερχόμενες αλλαγές και θα είναι υποστηρικτικοί με τη σειρά τους στους υπόλοιπους πενθούντες. Τα παιδιά θα καταλάβουν ότι ο κάθε άνθρωπος αντιδρά με ξεχωριστό και μοναδικό τρόπο στο θάνατο, ότι δεν είναι άσχημο να αναφέρονται στο θάνατο και ότι δεν θα πρέπει να αποφεύγουν τη συζήτηση για αυτόν. Επιπροσθέτως, τα παιδιά θα κατανοήσουν ότι είμαστε θνητοί και εν τέλει θα αποδεχτούν το θάνατο και θα πάψουν να είναι αρνητικοί με την έννοια του θανάτου.

Ομοίως με την συμπεριφορά των γονέων στη διαχείριση του πένθους, και οι εκπαιδευτικοί προσπαθούν να προστατέψουν τους μαθητές τους από το πένθος, στερώντας τους την βίωση του πένθους. Παρόλη την προστασία από την πλευρά των εκπαιδευτικών, τα παιδιά μετέχουν στο πένθος. Η συμμετοχή τους στο πένθος έχει επίπτωση στους εξής τομείς της ζωής τους: πρώτον, στη συναισθηματική τους ανάπτυξη, δεύτερον, στην κοινωνική τους ανάπτυξη και τρίτον, στη σχολική επίδοση και επιτυχία τους και τέταρτον στην προσωπική ευεξία και υγεία τους. Οι συνέπειες της εκδήλωσης και συμμετοχής του πένθους από τα παιδιά δημιουργούν μαθησιακά προβλήματα, κούραση, φτώχη συγκέντρωση και δυσκολίες στις σχέσεις με τους συνομήλικους τους.

Εκπαίδευση στο θάνατο

Σημαντικό είναι να γίνει αναφορά στον όρο Εκπαίδευση στο θάνατο (Death Education), ο οποίος απαντάται στο πεδίο συζήτησης αναφορικά με τις έννοιες της απώλειας και του πένθους. Αποτελεί μια αναπτυξιακή διαδικασία κατά την οποία γίνεται μετάδοση γνώσεων σχετικά με το θάνατο και τις συνέπειες που προκύπτουν από τη γνώση αυτή. Ο Daniel Leviton (1977) ήταν ο πρώτος υποστηρικτής της αναγκαιότητας του όρου «Death Education» στην εκπαίδευση των παιδιών. Θεωρούσε μείζονος σημασίας την συνειδητοποίησή της θνητότητάς μας με τρόπο που να δίνεται περαιτέρω νόημα στη ζωή. Είχε θέσει ως στόχους την απομάκρυνση του πένθους ως θέματος ταμπού με αποτέλεσμα την άνετη έκφραση και συζήτηση των παιδιών αναφορικά με τον θάνατο, την κατανόηση της διαδικασίας του πένθους και τη στήριξη των πενθούντων ατόμων. Άλλοι στόχοι αποτελούν οι κάτωθι: συζήτηση άνετα για την απώλεια και το πένθος, αναγνώριση της διαδικασίας του πένθους, ενημέρωση για πολιτισμικές διαφοροποιήσεις και αξίες και ανάπτυξη φιλοσοφίας ζωής και τέλος η αναγνώριση των περιορισμών της ζωής, οι οποίοι θα εκμειεύσουν το μέγιστο της ζωής. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι αναπτύχθηκαν ποικίλες κατευθυντήριες γραμμές και μέσα που επιδίωκαν την ενσωμάτωση του Death Education στα σχολεία, σε πολλά Αναλυτικά Προγράμματα (Α.Π.) και, κυρίως, της Δημοτικής Εκπαίδευσης, το Death Education απαντάται ελάχιστα έως καθόλου (Atkinson & Hornby, 2002, Engarhos *et al.*, 2013, Job & Frances, 2004, Leaman, 1995, McGovern & Barry, 2000).

Κοινωνικός κονστρουκτιβισμός

Σύμφωνα με τη θεωρία του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (social constructivism), ο μαθητής κατασκευάζει το νόημα μέσω αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον. Η τριάδα των στόχων της εκπαίδευσης στο θάνατο διαμορφώνονται ως εξής: πρώτον: η ανταλλαγή πληροφοριών, δεύτερον: οι αξίες και τρίτον: η συμπεριφορά. Η γνώση αυτή καθαυτή δεν θα επιφέρει αλλαγή στη συμπεριφορά του ανθρώπου αλλά θα επικεντρωθεί στη στάση και συμπεριφορά. Οι πρωταρχικοί στόχοι αφορούν την απόκτηση γνώσης την ανάπτυξη κατανόησης και την αποσαφήνιση των στάσεων και των νοημάτων. Η εκπαίδευση επηρεάζει τις στάσεις και τις αξίες, βοηθάει στον καθορισμό κι ενίσχυση ή τροποποίηση τους, στην αναγνώριση και διαχείριση ποικιλομορφίας συναισθημάτων. Ο Leviton και ο Dennis προσδιόρισαν τρεις στόχους για την εκπαίδευση του θανάτου: ο πρώτος αφορά την πρωτοβάθμια πρόληψη αναφορικά με την προετοιμασία των ατόμων για το θάνατο, ο δεύτερος είναι η παρέμβαση και παροχή υποστήριξης αναφορικά με το θάνατο και τρίτος είναι η

αποκατάσταση που αφορά την κατανόηση και τη μάθηση από την κρίση σχετιζόμενη με το θάνατο.

Η συμβολή του σχολείου στον τομέα της ψυχικής υγείας τόσο σε πρωτογενή όσο και σε δευτερογενή πρόληψη, είναι τεράστια. Η πρωτογενής πρόληψη αναφέρεται σε ενημέρωση σε θέματα κύκλου ζωής, ανθρωπίνων σχέσεων και επικοινωνίας, σε εξοικείωση με συναισθήματα και ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων. Η δευτερογενής πρόληψη αφορά σε στήριξη των παιδιών που περνούν δύσκολες καταστάσεις ή αντιμετωπίζουν κρίσεις. «Η προετοιμασία και ο κατάλληλος χειρισμός στα πλαίσια του σχολείου αποτελούν ασπίδες προστασίας του ψυχισμού των παιδιών και διευκολύνουν την ομαλή προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες που ένα τραυματικό γεγονός μπορεί να δημιουργήσει», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η ψυχολόγος Τσατσαλίδη Κ (2021).

Μέθοδοι διαχείρισης πένθους

Η δυσκολία ότι το πένθος αποτελεί θέμα ταμπού μπορεί να ξεπεραστεί με την εύρεση των κατάλληλα καταρτισμένων εκπαιδευτικών για διδασκαλία των εννοιών καθώς και των κατάλληλων εγχειριδίων. Όπως αναφέρει ο Perrig (2008) οι περιορισμοί του θέματος πηγάζουν από τα θεμιτά όρια της γνώσης των εκπαιδευτικών, τον τρόπο και βαθμό έκφρασης συναισθημάτων, γνωστικό στάδιο και κοινωνικό υπόβαθρο κάθε παιδιού, κοινωνικές οικογενειακές και θρησκευτικές αντιλήψεις και τέλος τις προσωπικές εμπειρίες απώλειας και πένθους.

Στη σχολική τάξη θα μπορούσαν να εφαρμοστούν ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα που ανήκουν οι μαθητές, ποικιλία μεθόδων για τη διεργασία του πένθους. Μια μέθοδος αναφέρεται στα μπαλόνια, στόχος του οποίου είναι ο προβληματισμός ως προς τη δυσκολία του βάρους των δυσάρεστων συναισθημάτων. Γίνεται ευκολότερο αν αφήσουμε τους άλλους να βοηθήσουν, σύμφωνα με τους Αναγνωστοπούλου και Χατζηνικολάου. Μια άλλη δραστηριότητα είναι το θρανίο, του οποίου στόχος είναι η αναγνώριση από την πλευρά των παιδιών ότι τα συναισθήματα γίνονται βαριά κι ασήκωτα μετά από μια απώλεια, όταν τα σηκώνουν μόνα τους. Όταν όμως ζητάμε βοήθεια θα ελαφρύνουν. Επίσης «το βαλιτσάκι στις δύσκολες στιγμές μου», αφορά δραστηριότητα με στόχο την αναγνώριση των αποθεμάτων και τη διερεύνηση του υποστηρικτικού δικτύου των παιδιών, σύμφωνα με τους Παπαδάτου και Καμπέρη (2013). Το βαλιτσάκι μπορεί να περιέχει αυτοκόλλητα, ζωγραφιές, εικόνες και λέξεις. Επιπροσθέτως το κουτί των αναμνήσεων έχει σαν στόχο τη διευκόλυνση της διατήρησης του

δεσμού και την αναδόμηση της σχέσης με το άτομο που πέθανε. Ο συνεχιζόμενος δεσμός στοχεύει στη συζήτηση αναφορικά με το δεσμό με το άτομο που αγαπάμε και που συνεχίζει να υπάρχει ο δεσμός αυτός, ανακαλύπτοντας τρόπους συνέχισης του δεσμού παρόλη την απουσία του ατόμου.

Επιμόρφωση για το θάνατο

Οι εκπαιδευτικοί είναι σημαντικό να στηριχθούν, ώστε γίνουν ικανοί και να εντάξουν τις έννοιες της απώλειας και του πένθους. Ο τρόπος με τον οποίο θα γίνει αυτό, είναι να ενταχθούν σε σχετικά προγράμματα αρχικά για την κατάρτιση τους και μετέπειτα για να ενισχυθεί ο ρόλος τους μέσω της επαγγελματικής μάθησης.

Στην Κύπρο εν έτη 2016-2017 το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο προσέφερε προαιρετικά σεμινάρια και σε σχολική βάση με θέμα «Εντάσσοντας τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση». Έπειτα σε συνεργασία με το Euroa Donna διοργανώθηκε συνέδριο με θέμα «Απώλεια, πένθος και παιδί-ο ρόλος του σχολείου». Οι συμμετέχοντες βρήκαν τα εργαστήρια κατά 94%, καθώς και ο χρόνος της συζήτησης. Το 80% των συμμετεχόντων δήλωσαν ότι οι πρακτικές είναι εφαρμόσιμες στο χώρο του σχολείου καθώς και το 76% δήλωσε ότι διευρύνθηκε το θεωρητικό τους υπόβαθρο σχετικά με τις έννοιες του πένθους και της απώλειας. Από το σεμινάριο γίναν εισηγήσεις για: συνέχιση της επιμόρφωσης του συνεδρίου προς τους/τις εκπαιδευτικούς βιωματικά, δημιουργία τράπεζας θεμάτων, προσφοράς διαλέξεων στους γονείς για αποφυγή του θέματος ως ταμπού και επιμόρφωση διευθυντών/προϊσταμένων για να εφαρμόσουν τις πρακτικές οι εκπαιδευτικοί, αφιέρωση περισσότερου χρόνου για ανάπτυξη θέματος και έκφρασης προσωπικών βιωμάτων, προσφορά εργαστηρίων, ένταξη στο αναλυτικό πρόγραμμα και εγχειρίδια από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών με παιδικά βιβλία που αφορούν το πένθος, ετοιμασία υποχρεωτικού σχεδίου δράσης από κάθε σχολείο, αποστολή εγχειριδίου για την αντιμετώπιση της απώλειας με πρακτικές που αφορούν στην προσέγγιση του θέματος στην τάξη, πραγματοποίηση συναντήσεων στην αρχή της σχολικής χρονιάς και τέλος αντιμετώπιση του θανάτου ως θέμα με διαπολιτισμική σκοπιά όχι μόνο στο μάθημα των θρησκευτικών ή της λογοτεχνίας.

Πρόσφατα, εν έτη 2022 διεξήχθη το επιμορφωτικό πρόγραμμα «Συν-Δεσμοί» που αφορούσε τη διαχείριση του πένθους και της απειλητικής για τη ζωή ασθένειας στη σχολική κοινότητα και διοργανώθηκε από τη μη αστική κερδοσκοπική εταιρεία Μέριμνα. Το

πρόγραμμα απευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ήταν δωρεάν και υλοποιήθηκε μέσω μιας ειδικής πλατφόρμας με σύγχρονη εξ αποστάσεως διδασκαλία και ασύγχρονη εκπαίδευση. Καθώς επίσης διενεργείται τακτικά και επιμόρφωση με θέμα τη διαχείριση της απώλειας, η οποία αφορά παιδιά, εφήβους και τις οικογένειές τους που θρηνούν. Σημαντικό είναι όχι μόνο η πολιτική που να αφορά την ενεργή αλλά και προληπτική διαχείριση του πένθους, η οποία επιτυγχάνεται διαμέσου της συζήτησης των εννοιών του πένθους και της απώλειας μεταξύ των μαθητών.

2.3 Αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών και πένθος

Αρχικώς θα αναφερθούμε στο όρο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Με τον όρο αναλυτικό πρόγραμμα (curriculum) εννοούμε τη γραπτή διατύπωση των χαρακτηριστικών μιας διδακτικής πρότασης. Τυπικές παράμετροι ενός αναλυτικού προγράμματος είναι οι στόχοι του, το περιεχόμενο στο οποίο αναφέρεται, οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί και οι διαδικασίες που προτείνει ή οι προτάσεις αξιολόγησής του. Η διδακτική πρόταση μπορεί να αφορά τη διδασκαλία μιας ολόκληρης εκπαιδευτικής βαθμίδας ή τάξης σε συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο ή σε σύνολο γνωστικών αντικειμένων (Wikipedia).

Οι έννοιες του πένθους είναι δυνατόν να εισαχθούν σε όλες τις περιοχές του Αναλυτικού Προγράμματος δια μέσω της φαντασίας και δημιουργικότητας. Η εκπαιδευτική τους προσέγγιση διαχωρίζεται από τη Wass (2004) σε διδακτική και σε εμπειρική. Η διδακτική αναφέρεται σε γνώση και υπάρχει δυνατότητα διάλεξης ή παρουσίασης και η εμπειρική προϋποθέτει την ύπαρξη ατμόσφαιρας αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων/ουσών και απαιτεί την ενεργό συμμετοχή των παιδιών. Σύμφωνα με το Bregman, πρόβλημα δεν αποτελεί η φιλοσοφία του μαθήματος αλλά η εξεύρεση των κατάλληλων εγχειριδίων και καταρτισμένων και πρόθυμων εκπαιδευτικών για να διδάξουν.

Στη σύγχρονη εποχή, τα θέματα που αφορούν το πένθος, συναντώνται διττά είτε ως μέρος του Αναλυτικού Προγράμματος της Αγωγής Υγείας και της Θρησκευτικής Αγωγής, είτε ως σε ειδικά εγχειρίδια/ πρωτόκολλα, όπως παραδείγματός χάριν στα εγχειρίδια διαχείρισης απώλειας και πένθους. Σύμφωνα με τους McGovern και Barry (2000), οι εκπαιδευτικοί ελάχιστα συζητούν έως και σιωπούν αναφορικά με τα θέματα αυτά στο σχολικό πλαίσιο, όντας και ούσες μη επαρκώς καταρτισμένοι. Η προαναφερθείσα στάση των εκπαιδευτικών, σύμφωνα με τους Stylianou και Zembyla (2009), οδηγεί σ έναν φαύλο κύκλο που οι μαθητές

απομακρύνονται από τις συναφείς αυτές συζητήσεις και εκλαμβάνεται από τους πενθούντες μαθητές ως αδιαφορία, εκ μέρους των εκπαιδευτικών.

Στην Ελλάδα σύμφωνα με το Διαθεματικό Ενιαίο Πρόγραμμα Σπουδών, (ΔΕΠΠΣ, 2003), για το νηπιαγωγείο στην μελέτη περιβάλλοντος εντάσσονται σαν αντικείμενο μελέτης όλα όσα υπάρχουν γύρω τους, όπως ο άνθρωπος και τα δημιουργήματά του, οι κοινωνικές δομές και σχέσεις, τα ζώα, τα φυτά, οι τόποι, τα φυσικά φαινόμενα και οι καταστάσεις. Στο Αναλυτικό πρόγραμμα της προσχολικής αγωγής της Κύπρου εντάσσεται το πένθος ως κοινωνική ανάπτυξη και κοινωνική ταυτότητα: όπου υπάρχει συζήτηση και δραστηριότητες όπου τα παιδιά βιώνουν καταστάσεις διαμέσου διαφόρων μεθόδων. Επίσης αναφορικά με το θρησκευτικό και ηθικό, όπου αφορά την απώλεια αγαπημένου προσώπου, γίνεται μια συζήτηση για πιθανή απώλεια αγαπημένου αντικειμένου ή ζώου ή προσώπου και διατύπωση σκέψεων για πιθανή αντιμετώπιση τους κι διαχείριση συναισθημάτων τους ή υποστήριξη άλλου ανθρώπου που τα βιώνει. Στο Αναλυτικό Πρόγραμμα της Κύπρου, η έννοια της απώλειας προσεγγίζεται διαθεματικά με δυο τρόπους: πρώτον κοινωνική ηθική και δεύτερον το ηθικό περιεχόμενο. Στο πρόγραμμα του Δημοτικού οι έννοιες υπάρχουν στην Αγωγή Υγείας και στη Θρησκευτική Αγωγή. Χρήσιμο θα ήταν να προσεγγιζόταν διαθεματικά με κάθε είδους ευκαιρία.

Η φύση του ίδιου του μαθήματος κάνει εμπλεκόμενους τους μαθητές για μια φιλοσοφική προσέγγιση της ανθρώπινης ύπαρξης, σύμφωνα με το Moreman (2008). Ο φιλοσοφικός διάλογος προϋποθέτει προσεκτική ακρόαση, ενεργό συμμετοχή ολόκληρης της σχολικής τάξης. Επίσης η λογικότητα αφορά τις γνώσεις, πεποιθήσεις, προκαταλήψεις, πνευματικές στάσεις αλλά και λεκτικές εκφραστικές δεξιότητες και επιθυμίες, συνήθειες, αποφάσεις και ηθικές ή ανήθικες πράξεις. Η εκπαιδευτικός με την αμφισβήτηση της αυθεντίας επιτρέπει στα παιδιά να εκφέρουν κρίσεις και να εργάζονται άνευ διδακτικού σεναρίου. Εξερευνώντας τις έννοιες της απώλειας και του πένθους, οι μαθητές αναφέρονται σε προσωπικές εμπειρίες με ειλικρίνεια, κάτι που καθιστά ορισμένες φορές τους εκπαιδευτικούς αναποφάσιστους στη διαχείριση τέτοιων εμπειριών. Θα γίνει μια αναφορά στα μαθήματα τα οποία έχουν τη δυνατότητα να εμπεριέχουν και να εντάξουν την έννοια του θανάτου. Η λογοτεχνία, οι εικαστικές τέχνες και η μουσική αποτελούν ισχυρά μέσα έκφρασης και εξερεύνησης σκέψεων και συναισθημάτων σχετιζόμενων με το θάνατο. Διαμέσου της διαθεματικής προσέγγισης το πένθος μπορεί να συναντάται σε φιλοσοφία, θρησκευτική αγωγή, παιδική λογοτεχνία, επιστήμη, μαθηματικά, τέχνη, ιστορία και αγωγή υγείας.

Η παιδική λογοτεχνία μπορεί να λειτουργήσει ανακουφιστικά πληροφοριακά κατευναστικά και κοινωνικά στα παιδιά αναφορικά με το πένθος, σύμφωνα με τη Ντόλαντζα (2008). Διαμέσου του ρεαλιστικού λεξιλογίου κι αποφυγή ωραιοποίησης του γεγονότος του θανάτου, παρατηρείται μια προσπάθεια στήριξης του παιδιού από την πλευρά των ενηλικών, σύμφωνα με την Γιαννακοπούλου (2008). Σύμφωνα με τους Πατέρα και Τσιλιμένη (2008) τα παιδικά βιβλία καταφέρνουν να περιγράφουν τον θάνατο με την χρήση λέξεων και χρωμάτων εξυμνώντας τη ζωή. Υπάρχουν τεσσάρων ειδών βιβλία που αναφέρονται στο πένθος: στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνα που αναφέρονται το προ θανάτου διάστημα και στο μετά, δίνουν την ευκαιρία για βίωση συναισθημάτων των πενθούντων φίλων και συγγενών, δεύτερη κατηγορία εκείνα που εμφανίζουν στο γεγονός αυτό καθ' αυτό, χωρίς αναφορά σε προηγούμενη ζωή του ήρωα, τρίτη κατηγορία αυτά που αναφέρονται σ αυτόν αλλά να μην αποτελεί η βασική υπό επεξεργασία έννοια, και τέλος η τελευταία κατηγορία, αυτά που αναφέρονται στην σπουδαιότητα των αναμνήσεων και τη συνέχιση της ζωής με τον εκλιπόν πρόσωπο.

Από την εκάστοτε εποχή και τον τόπο όπου διαδραματίζεται η ιστορία απορρέουν και οι εκάστοτε αντιλήψεις για τον θάνατο τις αξίες και τους αποδεκτούς τρόπους πένθους, σύμφωνα με το Malcom. Τον 17ο και 28ο αιώνα ο θάνατος παρουσιάζεται ως καθημερινό συμβάν αλλά και ως τιμωρία παραβατικής συμπεριφοράς. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά από τα βιβλία που αναφέρονται στο θέμα αυτό: το νησί του παππού, παππού θα σε θυμάμαι για πάντα, άφησα την ψυχή μου στον άνεμο, θα σ αγαπώ ότι και να γίνει, αντίο ποντικούλη, The Heart and the Bottle. Η εξαφάνιση της Κ. Παπαδάκου και τι έγινε εκείνο το καλοκαίρι, ο παππούς του Ρόκο, το δικό τους ταξίδι. Επιπροσθέτως, με αφορμή την ανάγνωση ενός βιβλίου, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να παρουσιάσουν κάποιες εικόνες από το παραμύθι και να βρουν αντίστοιχες εικόνες ζωγραφικής σε βιβλία τέχνης με παρόμοιο θέμα ή παρόμοιες λεπτομέρειες με την εικόνα. Ύστερα θα μπορούσαν να ταξινομήσουν τους πίνακες θέτοντας κάποιο κριτήριο: χρώμα, ρεαλισμός με την πραγματικότητα κ.α.

Στο Αναλυτικό Πρόγραμμα αναφέρεται στην μελέτη της εικόνας που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κείμενο μετάδοσης μηνυμάτων. Διαμέσου της παρατήρησης των έργων τέχνης οι μαθητές μπορούν να εκφραστούν, να κάνουν υποθέσεις, να κάνουν αφηγήσεις καθώς και να θυμηθούν προσωπικές τους αναμνήσεις και να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Η εικαστική αγωγή μπορεί να βοηθήσει να έρθουν τα παιδιά σ επαφή με τις εμπειρίες τους. Σε μια ζωγραφιά τα παιδί, που πρόσφατα στην οικογένεια του βίωσε πένθος, μπορεί να προβληματιστεί για το αν θα συμπεριλάβει το άτομο που πέθανε. Επίσης σημαντικό ρόλο

παίζουν και τα χρώματα που χρησιμοποιεί το παιδί σε μια ζωγραφιά και υποδηλώνει κατάθλιψη (π.χ. μαύρος ήλιος, δάκρυα μαύρα, μαύρη βροχή).

Μέσω της συζήτησης του προσδόκιμου ζωής καθώς και του νόμου των πιθανοτήτων όταν ζητείται η εύρεση πιθανότητας θανάτου ενός ανθρώπου, θα μπορούσε να εισαχθεί η έννοια του πένθους στο μάθημα των Μαθηματικών. Στην Α και Β τάξη γίνεται αναφορά στον κύκλο ζωής των έμβιων όντων και οργανισμών, και στην Ε τάξη γίνεται αναφορά στο αναπνευστικό και κυκλοφορικό σύστημα. Η ένταξη των εννοιών του πένθους προσφέρεται για το μάθημα των Θρησκευτικών. Στην Γ Δημοτικού έχει συμπεριληφθεί η έννοια του θανάτου και το βίωμα του πένθους. Παραλλήλως θα υπήρχε η δυνατότητα προσέγγισης των διαφόρων θρησκευτών αναλύοντας και ερμηνεύοντας του τρόπου αντίληψης και χειρισμού του πένθους, προσφέροντας μια διαπολιτισμική οπτική του θέματος, διάμεσου της οποίας θα προκύπταν διαφορές και ομοιότητες και θα κατέληγαν σε εποικοδομητικό διάλογο ανάμεσα σε παραδόσεις των θρησκευτών. Στο μάθημα της Ιστορίας αναφέρονται οι ανθρώπινες συνέπειες του πολέμου, όπως είναι ο θάνατος και οι απώλειες των ανθρώπων, η προσφυγιά. Η έκφραση του πένθους σε επίπεδο κοινοτικό θα συνέβαλλε στην αποδοχή της νέας ταυτότητας των ανθρώπων και του τύπου μετά από ένα τέτοιο τραυματικό γεγονός (Zembylas, 2009).

2.4 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη διαχείριση του πένθους

Ο μαθητής όταν έρχεται αντιμέτωπος με τη θλίψη και την σύγχυση που προκαλεί η απώλεια, έχει ανάγκη να αντιμετωπιστεί ως άτομο που θρηνεί. Τα παιδιά όταν απορρίπτονται από την οικογένεια αναζητούν καταφύγιο στο σχολείο, οι εκπαιδευτικοί μπορεί να είναι πρόσωπα αναφοράς και εμπιστοσύνης (Chadwick, 2012). Οι εκπαιδευτικοί εξ αρχής θα πρέπει να διαχειριστούν το δικό τους πένθος, κι εν συνεχεία θα πρέπει να είναι σε ετοιμότητα για να αναπτύξουν ένα σχέδιο δράσης που να αναφέρουν πρακτικές αντιμετώπισης του πένθους. Πρέπει να δίνεται σημασία στις ανάγκες των εκπαιδευτικών και να μην παραγνωρίζονται τα συναισθήματα και η ανάγκη των εκπαιδευτικών για στήριξη.

Αρχικά για την σωστή διαχείριση του πένθους των μαθητών τους, οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να προσεγγίσουν τους μαθητές τους. Οφείλουν να είναι ενήμεροι για τις συναισθηματικές αντιδράσεις των μαθητών και τους τρόπους διαχείρισης των αντιδράσεων τους εντός της σχολικής μονάδας. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να έχουν ενεργό ρόλο στο μαθητικό πένθος των μαθητών τους, εμπλεκόμενοι και υποστηρίζοντας την επεξεργασία των συναισθημάτων τους. Επίσης, σημαντικό είναι να εξωτερικεύουν τα συναισθήματά τους και οι

ίδιοι οι εκπαιδευτικοί για το πένθος με ήρεμο και κατάλληλο τρόπο, ώστε να ενθαρρυνθούν οι μαθητές στην έκφραση συναισθημάτων και τη θλίψη τους. Καλό θα είναι η αποφυγή υποθέσεων και επιβολή δικών τους πεποιθήσεων. Να είναι ανοιχτοί επίσης στην εκδήλωση ποικιλίας συναισθημάτων καθότι θεωρείται ότι η βίωση πένθους ποικίλει από μαθητή σε μαθητή αναφορικά με τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά και ότι ενδέχεται να αλλάξει κατά τη διάρκεια του πένθους. Να εξετάζουν προσεχτικά τις διανοητικές ικανότητες και συμπεριφορές του μαθητή, ανεξαρτήτως τυχόν αναπτυξιακής δυσκολίας του μαθητή. «Οι εκπαιδευτικοί συχνά αντιμετωπίζουν προκλήσεις υποστηρίζοντας τους μαθητές μέσω απώλειας και θλίψης, εν μέρει επειδή ούτε οι δάσκαλοι ούτε οι διευθυντές είναι γενικά εκπαιδευμένοι ως σύμβουλοι θλίψης» (B. Cohn-Vargas, C. Adamson).

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι κρίσιμος με την διττή βοήθεια που παρέχουν στους μαθητές τους, αφενός στην κατανόηση απαντήσεων αναφορικά με τις απώλειες και αφετέρου στη συνέχιση της διαδικασίας του πένθους. Ένας άλλος ρόλος του εκπαιδευτικού αφορά την ενθάρρυνση της αναγνώρισης και της πλήρους βίωσης των συναισθημάτων των μαθητών τους και των σωματικών αισθήσεων, όπως σφίξιμο, ένταση ή μούδιασμα, συνοδευτικά σημάδια του πένθους. Επίσης ρόλο αποτελεί η εξασφάλιση της σταθερότητας στις συνθήκες ζωής του μιας και το σχολείο αποτελεί σταθερά στη ζωή των μαθητών. Για αυτό το λόγο είναι σημαντικό είναι η συνέχιση της ρουτίνας μέσα στη σχολική τάξη καθώς και η εμπλοκή σε δραστηριότητες που ευχαριστούν και απολαμβάνουν οι μαθητές. Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να λάβει υπόψιν του τη διαφορετικότητα των μαθητών και την ποικιλία έκφρασης συναισθημάτων των μαθητών τους, όπως ζωγραφική, μουσική, συγγραφή, παιχνίδι. Είναι πολύ καίριος ο ρόλος, καθώς έχει τη δυνατότητα να βοηθήσει να βρει ο μαθητής ομάδα υποστήριξης συνομηλίκων και να μιλήσει στους συμμαθητές του μαθητή που πενθεί, δίνοντας έμφαση σε ευαισθησία και κατανόηση. Και φυσικά να αποδεικνύει με τη στάση τους ότι θα είναι εκεί και οι ίδιοι να τους υποστηρίξουν και να τους ακούσουν επί μονίμου βάσεως, καθώς το πένθος αποτελεί μακροχρόνια διαδικασία. Αναφορικά με τους μικρότερους ηλικιακά μαθητές που δεν μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να παρατηρεί τυχόν παλινδρομήσεις, βίαιο παιχνίδι και έλλειψη εστίασης.

Στην προσπάθεια της προστασίας των μαθητών, τους αποκλείουν από την έννοια του θανάτου, με αποτέλεσμα να στερούνται του δικαιώματος του πένθους. Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να προστατεύσει τον/την μαθητή/τρια του μόνο σε περίπτωση πιθανών σχόλιων των άλλων συμμαθητών του που μπορεί να πληγώσουν ή να παρερμηνευτούν. Οφείλει ο/η

εκπαιδευτικός να εφεύρει ένα σχέδιο ασφαλείας ώστε ο/η μαθητής/τρια να πάνε σ ένα μέρος να ηρεμήσουν, μπορεί να εφεύρουν από κοινού ένα σινιάλο (π.χ, σήκωμα κουκούλας) όταν δεν μπορεί να συμμετάσχει στην σχολική τάξη να φεύγει διακριτικά. Επίσης σημαντικό είναι να μην περνάνε το μήνυμα ότι η διαδικασία πένθους θα πρέπει να τελειώσει, μιας και σημαντικό είναι ο κάθε μαθητής να αποδεχτεί την πραγματικότητα και να διδαχτεί από την εμπειρία και οδηγούμενο με σταθερά βήματα στην ολοκλήρωση της διαδικασίας του πένθους. Η πρόωμη διακοπή της διαδικασίας αποτελεί εμπόδιο για το παιδί στο επιθυμητό στόχο που είναι η αποδοχή και η ολοκλήρωση της διαδικασίας του πένθους.

Επίσης όπως αναφέρεται και στον οδηγό της Εθνικής Ένωσης Σχολικών Ψυχολόγων (National Association of school Psychologists), οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να μιλάνε απλά, σύντομα και κατανοητά, να είναι ανεκτικοί, να έχουν υπομονή και κατανόηση. Επίσης πολύ σημαντικό είναι να μιλάνε με λέξεις πραγματικές που αναφέρουν το γεγονός και δεν αφήνουν περιθώριο παρερμηνευσης, όπως για παράδειγμα «πέθανε», «θάνατος», και όχι «έφυγε», «κοιμήθηκε», λέξεις που είναι αφηρημένες και προκαλούν σύγχυση ειδικά στα μικρής ηλικίας παιδιά. Θα χρειαστεί να επαναλάβουν πολλές φορές τις ίδιες απαντήσεις και να αναφέρουν τις ίδιες πληροφορίες, να είναι ενεργητικά ακροατές και να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν τα συναισθήματα χωρίς τάση επίκρισης. Η ενεργητική ακρόαση προϋποθέτει ότι ακούνε με υπομονή κι προσοχή τα λεγόμενα των μαθητών, κι ύστερα απαντάμε με ειλικρίνεια στις ερωτήσεις. Τα συναισθήματά του φόβου θα πρέπει να αποβάλλονται κι ανοιχτά να δίνουν ευκαιρίες στους μαθητές να αναφέρονται στα άτομα που χάθηκαν και όχι να προσπαθούν να τους ξεχάσουν. Τέλος, οι εκπαιδευτικοί αποτελούν παράδειγμα για τους μαθητές τους και σε αυτή τη συνθήκη, διδάσκοντας ότι το πένθος είναι φυσιολογικό.

2.5 Βιβλιογραφική αναφορά για τις στάσεις και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών στο μαθητικό πένθος

Στην ενότητα αυτή θα γίνει μια εκτενή αναφορά σε έρευνες που αφορούν την διαχείριση του πένθους από τους εκπαιδευτικούς στο χώρο της σχολικής κοινότητας.. Οι έρευνες διεξήχθησαν πρόσφατα και θα αναφερθούν με χρονολογική σειρά, από την παλαιότερη έως την πιο πρόσφατη. Πρωτίστως είναι χρήσιμο να διασαφηνίσουμε τον όρο στάσεις και τη σημαντικότητα του αναφορικά με το πένθος.

Στάσεις καλούνται ως οι τρόποι με τον οποίο αξιολογούμε τα αντικείμενα. Σύμφωνα με το τρισδιάστατο μοντέλο κάθε στάση αποτελείται από τρία δομικά στοιχεία: το γνωστικό, το συναισθηματικό και το συμπεριφορικό. Ειδικότερα, στο θέμα της διαχείρισης του πένθους του μαθητή από τους εκπαιδευτικούς, το γνωστικό αφορά τις πεποιθήσεις τις αντιλήψεις, αρνητικές ή θετικές των εκπαιδευτικών σχετικά με το πένθος, το συναισθηματικό αφορά τα συναισθήματά τους αναφορικά με το πένθος (άγχος, φόβος) και τέλος το συμπεριφορικό, αναφέρεται στις προθέσεις και στις πράξεις τους αναφορικά με το πένθος. Οι στάσεις μας είναι προϊόν μάθησης και επηρεάζουν τις αντίστοιχες συμπεριφορές μας, ανεξαρτήτως αν είναι απλές ή πιο σημαντικές οι στάσεις αυτές.

Αρχικά, θα γίνει ανάλυση στην έρευνα της Κοντοχρήστου (2011), στόχος της οποίας είναι η διερεύνηση των στάσεων των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας απέναντι στο θάνατο και την εκπαίδευση για το θάνατο, τα συναισθήματα εμμονής και κατάθλιψης στην έννοια του θανάτου και την επάρκεια των γνώσεων και την ετοιμότητα τους απέναντι στην έννοια του θανάτου και στην ικανότητα να στηρίζουν παιδιά που βίωσαν μια απώλεια. Τα αποτελέσματα της έρευνας αποτελούν τα εξής: οι γυναίκες έχουν υψηλότερα συναισθήματα κατάθλιψης, σκέφτονται περισσότερο το θάνατο έναντι των αντρών. Επίσης κατανοούν οι εκπαιδευτικοί ότι η μη διαχείριση πένθους στην παιδική ηλικία μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα σε ενήλικη ζωή. Θεωρούν καλύτερο να βοηθήσουν στο να ξεπεραστεί η απώλεια γρήγορα και πως η ηλικία επηρεάζει τις αντιδράσεις των παιδιών στην απώλεια. Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συμφωνούν για ένταξη εκπαίδευσης θανάτου και αρκετοί θεωρούν πως τα προγράμματα εκπαίδευσης για το θάνατο απαιτούν περισσότερη επιμόρφωση από τους εκπαιδευτικούς. Αρκετοί εκπαιδευτικοί έχουν συζητήσει για το θάνατο αλλά ελάχιστοι έχουν διδαχθεί τον τρόπο κατανόησης του θανάτου από τα παιδιά ή το θάνατο στα παιδιά. Η ηλικία των εκπαιδευτικών συσχετίζεται με την επιμόρφωση και συζήτηση για το θάνατο, καθότι όσο μικρότερη η ηλικία τόσο αυξανόμενα τα ποσοστά συχνότητας επιμόρφωσης. Ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό των εκπαιδευτικών θεωρεί σημαντική την εκπαίδευση για το θάνατο στα χρόνια των σπουδών, ενώ αρκετοί δεν θεωρούν πως είναι προετοιμασμένοι για διαχείριση του θέματος. Υπάρχει συσχέτιση του επιπέδου άνεσης συζήτησης του θανάτου με την έκθεση στην έννοια του θανάτου ή της πληροφόρησης για το θέμα του θανάτου. Οι εκπαιδευτικοί νιώθουν άνετα όταν συζητάνε με το παιδί που έχει ζήσει την απώλεια ή και στην τάξη μπροστά και αναφορικά με την απώλεια του κατοικίδιου ζώου, του παππού και της γιαγιάς εν αντιθέσει με το θάνατο του γονέα και του αδερφού/ής.

Έπειτα, θα γίνει περιγραφή μιας πανελλαδικής έρευνας στην οποία λάβαν μέρος δάσκαλοι. Η έρευνα της Κρυσταλλίδου Ε. (Ιωάννινα, 2013) αφορούσε 316 δασκάλους σε 50 σχολεία της επικράτειας. Στόχοι της έρευνας είναι η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ αντιλήψεων των εκπαιδευτικών σε θέματα διαχείρισης θανάτου και άνεσης συζήτησης με τους μαθητές για αυτόν, η σχέση με τις αντιλήψεις για εκπαίδευση δασκάλων στο θέμα του θανάτου και το φόβου του θανάτου και των στάσεων τους απέναντι στο θάνατο. Επιπλέον στόχοι της έρευνας αφορούσαν τη διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για το επίπεδο εκπαίδευσης στο θέμα του θανάτου και το επίπεδο του φόβου του θανάτου. Επιπρόσθετος στόχος είναι η διερεύνηση του φόβου του θανάτου με τις στάσεις των εκπαιδευτικών, καθώς και οι σχέσεις άνεσης συζήτησης για το θάνατο με μαθητές και στάσης απέναντι στο θάνατο. Παρατηρήθηκαν υψηλά ποσοστά αναφορικά με την αντιμετώπιση θανάτου στο σχολικό πλαίσιο. Και οι μισοί έχουν βιώσει ένα θάνατο δικού τους ανθρώπου. Μηδαμινά είναι τα ποσοστά αναφορικά με την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών με τη μορφή σεμιναρίων σχετιζόμενων με το θάνατο και κατάρτισης ή εκπαίδευσης στο θέμα αυτό καθώς επίσης και για την ετοιμότητα τους (λίγο ή καθόλου). Υπάρχει μόνο συσχετισμός μεταξύ των ετών προϋπηρεσίας και της στάση διαφυγής, όσο περισσότερα τα έτη τόσο λιγότερο η στάση διαφυγής καθώς δεν διαφαίνεται κανένας άλλος συσχετισμός αναφορικά με τα δημογραφικά στοιχεία των εκπαιδευτικών. Ο φόβος θανάτου των άλλων σχετίζεται με το φύλο και την ηλικία των εκπαιδευτικών, υπάρχει μεγαλύτερο φόβος από τις γυναίκες και μεγαλύτερος σ' εκπαιδευτικούς έως και 35 ετών. Ακριβώς τα ίδια αποτελέσματα παρατηρήθηκαν αναφορικά με το φόβο θανάτου του ίδιου του εκπαιδευτικού, με τη μόνο διαφορά ότι αυξήθηκε η ηλικιακή ομάδα (36-45 ετών). Επίσης συσχετίζεται με το προσωπικό βίωμα των εκπαιδευτικών (θάνατος) κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας: όσοι δεν είχαν προσωπική εμπειρία είχαν αυξημένα ποσοστά φόβου θανάτου των άλλων. Υπάρχει επίσης συσχέτιση με την άνεση των εκπαιδευτικών για το θέμα του θανάτου με τους μαθητές με το φύλο και την εμπειρία του θανάτου σε παιδική ηλικία. Η άνεση παρατηρείται σε άνδρες εκπαιδευτικούς καθώς και σε εκπαιδευτικούς οι οποίοι βίωσαν κατά τη διάρκεια των παιδικών τους χρόνων, κάποιο θάνατο. Επιπροσθέτως το επίπεδο επιμόρφωσης για θέματα θανάτου συσχετίζεται με το φόβο θανάτου, όσο υψηλότερο το επίπεδο, τόσο χαμηλότερος ο φόβος. Το επίπεδο άνεσης ανεβαίνει όταν η επικοινωνία γίνεται μόνο με τον ίδιο το μαθητή που πενθεί, σε όλη την τάξη εν απουσία του μαθητή, όταν γίνεται αναφορά σε θάνατο του παππού, της γιαγιάς και του κατοικίδιου ζώου, και χαμηλώνει όταν γίνεται αναφορά σ ολόκληρη την τάξη. Παρατηρείται υψηλή συσχέτιση μεταξύ φόβου θανάτου

του εαυτού τους με το φόβο θανάτου και φόβου θανάτου των άλλων. Αντιθέτως οι στάσεις αποφυγής, ουδετερότητας και αποδοχής ή διαφυγής απέναντι στο θάνατο δείχνουν συσχέτιση αρνητική με το φόβο θανάτου του ίδιου. Τέλος, οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εκπαίδευση σχετικά με το θάνατο συσχετίζεται με την άνεση τους να συζητούν για το θάνατο με τους μαθητές, ειδικά όσοι έχουν καταρτιστεί ή έχουν κάνουν ομιλίες αναφορικά με το θάνατο παρουσιάζουν μεγαλύτερη άνεση στη συζήτηση του θανάτου. Από τα αποτελέσματα ανεδείχθη η αδυναμία των Ελλήνων εκπαιδευτικών για στήριξη των μαθητών τους που πενθούν και η αποφυγή συζήτησης αναφορικά από το θέμα. Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς είναι μεγάλη η ανάγκη οργανωμένου προγράμματος παρέμβασης και ψυχολογικής υποστήριξης στο σχολικό πλαίσιο. Επίσης οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως έχουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης σε θέματα και διαχείριση πένθους.

Η έρευνα της Τριανταφύλλου (Πάτρα, 2019) διερευνούσε την ετοιμότητα των μόνιμων εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ανατολική Θεσσαλονίκη στην διαχείριση του πένθους των εφήβων μαθητών. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, το φύλο και το επίπεδο σπουδών δεν αποτελεί παράγοντα σημαντικό που επιδρά στην ετοιμότητα των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του πένθους, σε αντίθεση με το φύλο και την εκπαιδευτική υπηρεσία. Αναφορικά με τις προσωπικές εμπειρίες απώλειας ανεξαρτήτως ηλικίας που βιώθηκε, δεν επιδρούν στατικώς σημαντικά στην ετοιμότητα διαχείρισης πένθους. Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως αποφεύγουν να συζητούν και δεν νιώθουν άνετα και δεν είναι προετοιμασμένοι να συζητούν για το θάνατο και το πένθος. Επίσης η πλειοψηφία θεωρεί πως καταλληλότερος είναι ο ειδικός για να συζητήσει με τον πενθούντα έφηβο μαθητή. Επίσης η αντίληψη του εκπαιδευτικού για τον ειδικό ρόλο του στη διαχείριση του πένθους του μαθητή και τα εμπόδια στην περιθανάτια αγωγή επηρεάζει σημαντικά την ετοιμότητα του εκπαιδευτικού. Σημαντικό ποσοστό εκπαιδευτικών θεωρεί πως δεν είναι σίγουρο ότι είναι καλό να συζητούμε στην τάξη τις αναμνήσεις μας από το πρόσωπο που πέθανε, και ότι ο ρόλος τους είναι να κρατάνε απασχολημένο το μαθητή με διάφορες δραστηριότητες ή να προσκαλέσει κάποιον ειδικό στην τάξη. Η συζήτηση που έχει προηγηθεί από το θάνατο δεν βοηθάει στη διαχείριση του πένθους στην τάξη, αφού δεν νιώθουν άνετα να συζητήσουν για το θάνατο σημαντικών άλλων των μαθητών, όπως οι παππούδες και γιαγιάδες και τα αδέρφια και φίλοι. Ούτε και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών είτε με μορφή διάλεξης είτε ανάγνωση οδηγού για την απώλεια και τη διαχείριση πένθους, επιδράει σημαντικά την ετοιμότητα του εκπαιδευτικού. Το προηγούμενο αποτέλεσμα εξηγείται από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών

δήλωσαν ότι δεν έχουν επιμορφωθεί. Τέλος όλο το δείγμα των εκπαιδευτικών δεν είχαν εφαρμόσει πρόγραμμα περιθανάτιας αγωγής στην τάξη. Τέλος η έρευνα καταδεικνύει ότι οι εκπαιδευτικοί νιώθουν αμήχανοι στον έφηβο μαθητή τους που πενθεί, και θεωρούν τον εαυτό τους από λίγο έως αρκετά προετοιμασμένοι να διαχειριστούν το πένθος στην τάξη.

Η έρευνα της Αυγητίδου (Αλεξανδρούπολη, 2019) μελετούσε τη διερεύνηση των στάσεων των συναισθημάτων των αντιλήψεων και την επάρκεια των εκπαιδευτικών σχετικά με το θέμα της περιθανάτιας αγωγής. Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για το θάνατο χαρακτηρίζονται σωστές και θεωρούν ότι πρέπει να συζητηθεί με τους μαθητές τους προτού το αντιμετωπίσει προσωπικά. Θεωρούν επίσης πως ένα παιδί υποφέρει το ίδιο μ έναν ενήλικα αλλά η πλειοψηφία δεν είναι σίγουροι ότι το πένθος των παιδιών διαρκεί το ίδιο όσο των ενηλίκων. Συμφωνούν να ενταχθεί στο πρόγραμμα δεξιοτήτων ζωής το πένθος και ότι δεν θα τρόμαζε τα παιδιά. Γνωρίζουν ότι η ηλικία των παιδιών θα επηρεάσει τις αντιδράσεις τους. Κατανοούν ότι θα υπάρξουν προβλήματα στην ενήλικη ζωή του μαθητή εάν δεν αντιμετωπιστεί σωστά το πένθος των παιδιών και έχουν την άποψη πως τα σχολεία είναι ανίκανα να στηρίξουν έναν μαθητή που πενθεί.

Συμπερασματικά οι εκπαιδευτικοί δεν έχουν διδαχθεί επίσημα τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν το θάνατο, αν και φαίνεται να έχουν διαβάσει βιβλίο για και να έχουν συζητήσει το θέμα στην τάξη. Δεν γνωρίζουν εάν είναι καλή ιδέα το παιδί να παρακολουθήσει την κηδεία, αν πρέπει στο σπίτι να γίνει εκπαίδευση θανάτου και αν θα πρέπει να γίνεται σε ηλικίες άνω των 8 ετών. Με τις απώλειες των παππούδων και γιαγιάδων καθώς και των κατοικίδιων ζώων νιώθουν πιο άνετα να τις συζητήσουν στην ολομέλεια της τάξης ή και με το παιδί που πενθεί μονάχα. Οι εκπαιδευτικοί δεν νιώθουν άνετα να μιλήσουν για την απώλεια γονέων, φίλου και αδερφού. Το μορφωτικό επίπεδο των εκπαιδευτικών δεν συσχετίζεται με τις απόψεις αντιλήψεις και συναισθήματα καθώς και με την ικανότητα διαχείρισης του θανάτου. Παρατηρείται μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση με την προετοιμασία και την άνεση διαχείρισης του θανάτου με τα αρνητικά συναισθήματα στο θάνατο και την έγνοια τους για αυτόν. Επίσης οι γνώσεις για τις αντιλήψεις, συναισθήματα και αντιδράσεις των παιδιών για το θάνατο δεν σχετίζονται με την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών για την περιθανάτια αγωγή αλλά με την δράση τους σχετικά με το θέμα του θανάτου. Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του αισθήματος ανεπάρκειας διαχείρισης του θέματος του θανάτου με το επίπεδο της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών για την περιθανάτια αγωγή.

Η έρευνα των Σκαλίδου Ε. και Κουτρούπη Ε. (Κρήτη, 2019), στόχευε στη διερεύνηση της διαχείρισης της απώλειας και του θανάτου στην παιδική ηλικία στους τελειόφοιτους φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος και του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας. Επιπλέον στόχος είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων στην περιθανάτια αγωγή ανάλογα με το επίπεδο γνώσεων και των προκαταλήψεων αναφορικά με το θέμα. Διαπιστώθηκε η διευκόλυνση της συζήτησης του θέματος στα παιδιά με αφορμή μικρές απώλειες όπως αυτή του κατοικίδιου ζώου. Είναι έκδηλο το ενδιαφέρον για εφαρμογή ενός ενδεχόμενου προγράμματος ευαισθητοποίησης των παιδιών στην τάξη ή σε διάφορα προγράμματα. Οι ερωτηθέντες εκφράζουν φόβο για τυχόν λάθη χειρισμού, δικαιολογείται από την έλλειψη εμπειρίας. Ως παράμετρος δυσκολίας αποτελεί ο χαρακτήρας των ατόμων, οι εμπειρίες τους, το επίπεδο και τα βιώματά τους. Οι απόφοιτοι Παιδαγωγικού Τμήματος είχαν περισσότερα ερεθίσματα στις σπουδές τους αναφορικά με την επιμόρφωση σε θέματα διαχείρισης πένθους. Υψηλά ήταν τα συναισθήματα συμπόνοιας και έλλειψης φόβου και απουσία αμηχανίας και ανησυχίας. Επίσης παρατηρήθηκε μια απουσία ετοιμότητας διαχείρισης στο πένθος των παιδιών, καθώς και διαπιστώθηκε μια έλλειψη εκπαιδευτικής κατάρτισης στα πανεπιστημιακά τους χρόνια. Επίσης σημαντικό είναι η τάση αποσιώπησης των γεγονότων σχετιζόμενων με το θάνατο.

Τέλος, η έρευνα των P. Rodríguez Herrero, A. de la Herrán Gascón, G. Pérez-Bonet & J. Carlos Sánchez-Huete (2021) που αφορά την γνώμη των εκπαιδευτικών για την εκπαίδευση του θανάτου, πραγματοποιήθηκε στην Ισπανία σε ποικίλα σχολεία αναφορικά με την θρησκεία (θρησκευτικά και μη), την τοποθεσία (αγροτικά και αστικά περιβάλλοντα) και την μορφή εκπαίδευσης (ιδιωτικά, δημόσια). Τα ερευνητικά εργαλεία ήταν η Κλίμακα δασκάλων των στάσεων της εκπαίδευσης θανάτου (DEAS – T) και το ερωτηματολόγιο Εκπαίδευσης Θανάτου των Δασκάλων (DEQ – T). Στο πρώτο καταμετράται η στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στην εκπαίδευση στο θάνατο και στο δεύτερο αναλύονται οι απόψεις των εκπαιδευτικών για την αντιμετώπιση του θανάτου στα σχολεία και την κοινωνία. Οι εκπαιδευτικοί έδειξαν θετική στάση ως προς την ένταξη του θανάτου στην εκπαίδευση, τόσο στο πρόγραμμα σπουδών και την προετοιμασία για το πένθος όσο και σε καταστάσεις που απαιτούν εκπαιδευτική καθοδήγηση σε περιπτώσεις απώλειας. Σε αντίθεση με την στάση αυτή, έρχεται για έλλειψη προγραμματισμού στα εκπαιδευτικά συστήματα και το σχολείο αναφορικά με συμπερίληψη του θανάτου. Η πλειοψηφία δεν είχε δεχτεί κανενός είδους εκπαίδευση αναφορική με το θάνατο, παρόλη την επίδραση που έχει ο θάνατος στο σχολείο. Οι εκπαιδευτικοί υποστηρίζουν την ανάγκη για εφαρμογή προγραμμάτων για εκπαίδευση. Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί είχαν μια

πιο ευνοϊκή στάση απέναντι στην εκπαίδευση θανάτου έναντι των αντρών. Στη μελέτη αυτή δεν βρέθηκαν σημαντικές διαφορές αυτών που έχουν υποστεί απώλεια αγαπημένου προσώπου και σε αυτούς που δεν έχουν υποστεί, ίσως λόγω διαφοράς μεγέθους των δυο αυτών ομάδων. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εκπαιδευτικοί είχαν μια πιο θετική στάση απέναντι στο εκπαιδευτικό δυναμικό του θανάτου και τη σημασία του για τη ζωή. Επίσης για το θέμα του θανάτου αρκετοί συμφωνούν ότι είναι θέμα ταμπού, και απουσιάζει από το εκπαιδευτικό έργο. Η αίσθηση ικανότητας των εκπαιδευτικών για να αντιμετωπίσουν τις καταστάσεις γύρω από το θάνατο εντυπωσιάζει, παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία δεν εκπαιδεύτηκε για το θάνατο.

2.6 Ανακεφαλαίωση

Η λήψη εκπαίδευσης θανάτου γίνεται από τα γεγονότα, παρατηρώντας την ανταπόκριση της κοινωνίας, των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της οικογένεια στα γεγονότα. Το σχολείο αποτελεί ασφαλές και σίγουρο πλαίσιο αναφοράς του παιδιού μετά την απώλεια και μπορεί να γίνει φορέας εκπαίδευσης θανάτου. Ένας θάνατος ενδέχεται να επηρεάσει τους μαθητές, τους εκπαιδευτικούς και το προσωπικό του σχολείου, σε πολλά επίπεδα, σε διαπροσωπικό, σε κοινωνικό σε συναισθηματικό, σε μαθησιακό και στην ποιότητα της ζωής. Το προσωπικό του σχολείου θα πρέπει να συμβάλλει στη σταθεροποίηση του σχολικού περιβάλλοντος, προσφέροντας την κατάλληλη υποστήριξη. Όπως επίσης και καλό θα είναι να περιλαμβάνει σχέδιο, οργάνωση, καθοδήγηση και έλεγχο κατά την περίοδο πριν κατά τη διάρκεια και μετά το συμβάν, με απώτερο σκοπό την εξομάλυνση της κατάστασης και την επαναφορά του σχολείου σε φυσιολογικά επίπεδα.

Ακριβώς όπως οι άνθρωποι είμαστε διαφορετικοί στην προσωπικότητά μας, με τον ίδιο τρόπο αντιδρούμε και διαφορετικά στις καταστάσεις της ζωής μας, όπως είναι το πένθος ενός αγαπημένου μας προσώπου. Είναι σημαντικό να το κατανοήσουν αυτό οι μαθητές ώστε να αποδεχτούν τα συναισθήματα που νιώθουν για το συμβάν, να πάνε να αποφεύγουν τη συζήτηση για τον θάνατο και να κατανοήσουν ότι ο θάνατος είναι μέσα στη φύση του ανθρώπου. Σημαντικό είναι μέσω του ασφαλούς περιβάλλοντος οι μαθητές να βιώσουν το πένθος τους και να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Βοηθητικό ρόλο θα έχουν και οι διάφοροι μέθοδοι που θα διαλέξει ο εκπαιδευτικός και θα εφαρμόσει ανάλογα φυσικά με την ηλικία των μαθητών του που βιώνουν το πένθος. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι σημαντικός και σαφώς είναι σημαντικό να έχει προηγηθεί μια επιμόρφωση πρώτα. Από τις έρευνες σε

Ελληνικό και ξένο χώρο διαφαίνεται η έλλειψη επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών στην διαχείριση του πένθους, παρόλη την βεβαιότητα των εκπαιδευτικών ότι είναι χρήσιμο να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

3.1 Εισαγωγή

Οι εκπαιδευτικοί γίνονται κοινωνοί των καταστάσεων που ζουν τα παιδιά στο σπίτι τους, και προσπαθούν να διαχειριστούν τα συναισθήματα τους, και στην περίπτωση ενός θανάτου, η διαχείριση του πένθους είναι ζωτικής σημασίας. Ένα από τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την ανακάλυψη της αλήθειας είναι η έρευνα, όπως αναφέρεται στο βιβλίο των L Cohen και L. Manion (1994). Βάσει της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, που προαναφέρθηκε, οι έρευνες για τη διαχείριση του πένθους στην σχολική τάξη είναι μεμονωμένες ως προς το μελετώμενο δείγμα, είτε ως προς την βαθμίδα εκπαίδευσης, είτε ως προς την περιοχή της Ελλάδος, είτε ως προς τους αποφοίτους ορισμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Υπάρχει η ανάγκη να διερευνηθούν οι στάσεις (τα συναισθήματα και οι αντιλήψεις) των εκπαιδευτικών για το θάνατο και το πένθος καθώς και οι παράγοντες που επηρεάζουν τις στάσεις αυτές, στο σύνολο των εκπαιδευτικών της χώρας, και της Πρωτοβάθμιας αλλά και της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει ανάλυση του σκοπού της έρευνας, των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν, καθώς και του ερευνητικού δείγματος. Επίσης θα γίνει ανάλυση του μεθοδολογικού πλαισίου, που αφορά την μέθοδο και το ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκαν για την διεξαγωγή της έρευνας και θα γίνει η περιγραφή της ερευνητικής διαδικασίας. Κάτι πολύ σημαντικό να επισημανθεί για την διεξαγωγή μιας έρευνας είναι οι περιορισμοί και η δεοντολογία της έρευνας.

3.2 Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει τις στάσεις των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του μαθητικού πένθους στη σχολική τάξη. Επιμέρους σκοποί αποτελούν την διερεύνηση του γνωστικού τομέα των στάσεων, που περιλαμβάνει τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με το θάνατο και το πένθος και δεύτερον του συναισθηματικού τομέα των στάσεων, που αφορά τα συναισθήματα, του φόβου και του άγχους αναφορικά με το θάνατο.

Τα ερευνητικά ζητήματα που είναι συνδεδεμένα με τους επιμέρους σκοπούς της έρευνας είναι οι κάτωθι:

α). Η ετοιμότητα, η άνεση και η αποφυγή των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη διαχείριση πένθους των μαθητών τους στην σχολική τάξη κατά πόσο σχετίζονται με τις μεταβλητές της ηλικίας, του φύλου, της εργασιακής εμπειρίας, της βαθμίδας εκπαίδευσης και της προσωπικής απώλειας του γονέα/των γονέων του εκπαιδευτικού.

β). Τα αρνητικά συναισθήματα (άγχος και φόβος) των εκπαιδευτικών αναφορικά με το θάνατο κατά πόσο σχετίζονται με τις μεταβλητές της ηλικίας, του φύλου, της εργασιακής εμπειρίας, της βαθμίδας εκπαίδευσης και της προσωπικής απώλειας του γονέα/των γονέων του εκπαιδευτικού.

Ως εκ τούτου τίθενται οι έξι παράμετροι βάση των οποίων θα μελετηθούν και θα συγκριθούν τα αποτελέσματά μας: τα συναισθήματα εκπαιδευτικών που είναι ο φόβος και το άγχος του θανάτου, η άνεση και η ετοιμότητα διαχείρισης του πένθους του από την πλευρά του εκπαιδευτικού και η αποφυγή συζήτησης για το θάνατο, καθώς και άλλα στοιχεία που αφορούν τον εκπαιδευτικό, όπως είναι η μόρφωση, η ηλικία, η προηγούμενη προσωπική εμπειρία θανάτου, η εργασιακή του εμπειρία και επίσης η επιμόρφωση αναφορικά με τη διαχείριση θανάτου (εκπαίδευση θανάτου). Οι πολυδιάστατες έννοιες αποτελούνται από δύο ή περισσότερες υποκείμενες διαστάσεις και είναι αδύνατο να μετρηθούν με την τιμή μιας μόνο μεταβλητής (Καλαματιανού, 2003). Ο λειτουργικός ορισμός μιας έννοιας αναφέρεται στη διαδικασία ανάπτυξης δεικτών/μεταβλητών μέτρησης για αυτήν την έννοια και σχεδιάζονται για να είναι όσο πιο συγκεκριμένοι και ακριβείς γίνεται. Τα περισσότερο ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα είναι εκείνα που απευθύνονται σ έναν ευρύτερο πληθυσμό, αντιμετωπίζουν πραγματικά και πολύπλοκα προβλήματα και οι απαντήσεις τους δεν είναι προφανείς σύμφωνα με την Καλαματιανού (2003). Πλεονεκτήματα της έρευνας είναι η χρήση της σε προβλήματα εκπαίδευσης και των κοινωνικών επιστημών, λόγω του ότι επιτρέπει την μέτρηση μιας σειράς μεταβλητών και ταυτόχρονα των σχέσεων τους καθώς και η παροχή πληροφοριών αναφορικά με το βαθμό σχέσης ανάμεσα στις μελετώμενες μεταβλητές, σύμφωνα με τους L Cohen και L. Manion, (1994). Σύμφωνα με τους ίδιους, η έρευνα προσφέρει στους ερευνητές εννοιακή αναφορικά με τον τρόπο λειτουργίας των μεταβλητών, που είναι αδύνατον να αποκτηθεί με άλλα μέσα.

3.3 Ερευνητική διαδικασία και Μεθοδολογικό πλαίσιο: μέθοδος και εργαλείο

Η ερευνητική διαδικασία χωρίζεται σε δυο μέρη: το πρώτο μέρος αφορά την εφαρμογή πιλοτικού ερωτηματολογίου και το δεύτερο μέρος αφορά την κυρίως έρευνα. Το πιλοτικό ερωτηματολόγιο αποτελείται από 28 ερωτήσεις ανοιχτού και κλειστού τύπου και χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Δημιουργήθηκε κι δόθηκε σε κυκλοφορία τον Μάιο του 2022 και έμεινε ενεργό για απαντήσεις έως και δυο βδομάδες αργότερα. Η μορφή του ερωτηματολογίου ήταν διττή, σε ηλεκτρονική αλλά και έντυπη. Το δείγμα της πιλοτικής έρευνας αποτελείται από εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το μέγεθος του δείγματος μπορεί να διαφέρει σε πιλοτικές μελέτες, αλλά ο πληθυσμός της πιλοτικής έρευνας, από τον οποίο σχηματίστηκε το δείγμα, πρέπει να είναι ο ίδιος με την κύρια έρευνα, σύμφωνα με τη L. Cadete (2017).

Οι λόγοι της εφαρμογής του πιλοτικού ερωτηματολογίου είναι ποικίλοι: πρώτον, για να μελετηθεί σε μικρότερης κλίμακας το θέμα, δεύτερον, για μια πρώτη επαφή με το ερωτηματολόγιο με τους συμμετέχοντες, τρίτον για την ύπαρξη ανατροφοδότησης των συμμετεχόντων για να διορθωθούν τυχόν ανακρίβειες και παρανοήσεις ώστε να επιτευχθεί η καλύτερη δυνατή ενίσχυση της αξιοπιστίας και εγκυρότητας των ερωτημάτων. Το βασικό ερώτημα που τίθεται διερευνώντας τα αποτελέσματα του πιλοτικού ερωτηματολογίου είναι για το αν μια κύρια έρευνα είναι δυνατόν να διεξαχθεί με τον προγραμματισμένο τρόπο ή αν θα πρέπει να δεχθεί τροποποιήσεις. Βασίζεται σε ένα μικρό δείγμα του πληθυσμού στόχου και έπειτα αν όλα φανούν εντάξει ο ερευνητής είναι σε θέση να προσχωρήσει στη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιώντας το σχέδιο δειγματοληψίας που είναι καθορισμένο. Ειδικά σε όσους εκπαιδευτικούς δόθηκε σε έντυπη μορφή το ερωτηματολόγιο, ήταν άμεση η ανατροφοδότηση τους και πολύ βοηθητική. Δόθηκε μια ευκαιρία για δοκιμή και λάθος, τι λειτούργησε σωστά και τι πήγε λάθος, ποια ερώτηση είναι πιο περιπεπλεγμένη από τις υπόλοιπες και ποια ερώτηση δημιούργησε σύγχυση. Επιπροσθέτως, το αποτέλεσμα του πιλοτικού ερωτηματολογίου πρέπει να παρέχει πληροφορίες σχετικά με το αν είναι εφικτή μια έρευνα πλήρους κλίμακας και να παραθέτει τυχόν προτεινόμενες τροποποιήσεις στο σχεδιασμό της μελλοντικής μελέτης. Η εστίαση των αποτελεσμάτων πρέπει να είναι στο σκοπό της έρευνας και όχι να έχει στατιστική σημασία. Τέλος, αναφορικά με το μέγεθος της έρευνας, το μικρό μέγεθος του δείγματος μπορεί να παρέχει μεροληπτικά αποτελέσματα.

Σχετικά με την κύρια έρευνα, το ερωτηματολόγιο μοιράστηκε και κοινοποιήθηκε τον μήνα Ιούλιο του 2022 και έμεινε ενεργός ο σύνδεσμος για απαντήσεις δυο βδομάδες (από 15 έως 29 Ιουλίου). Ο διαμοιρασμός του έγινε με τη χρήση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου καθώς και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Messenger, Viber, Facebook). Αρκετές από τις ερωτήσεις του πιλοτικού ερωτηματολογίου, τροποποιήθηκαν και απαλείφθηκαν, για να δημιουργηθούν οι νέες ερωτήσεις της κύριας έρευνας. Η ερευνητική μέθοδος που ακολουθήθηκε για την διερεύνηση των στάσεων στη διαχείριση του μαθητικού πένθους είναι η ποσοτική. Η επιλογή της ποσοτικής έρευνας έγκειται στο γεγονός ότι η ποσοτική δύναται να εξετάσει τις αλλαγές στη διάρκεια του χρόνου στις στάσεις καθώς και τις σχέσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων μεταβλητών, καθώς και το ίδιο το πρόβλημα είναι εκείνο που θα προσδιορίσει την μεθοδολογία στην πλειοψηφία των περιπτώσεων. Η διερεύνηση αφορά μια από τις φάσεις της έρευνας, που περιλαμβάνει την διερεύνηση και την επιλογή ερευνητικών ερωτημάτων, με την παράλληλη εξέταση της δημοσιευμένης βιβλιογραφία για να κατανοηθεί πλήρως η τρέχουσα γνώση στο συγκεκριμένο πρόβλημα και να προσδιοριστούν οι θεωρίες που δύναται να είναι βοηθητικές στην απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων (Καλαματιανού, 2003).

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 206 εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε σχολεία που ανήκουν στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση, σε νηπιαγωγεία και σε δημοτικά σχολεία, καθώς και στην Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε γυμνάσια, λύκεια, εσπερινά και ΕΠΑΛ. Ο αριθμός των μεταβλητών που θέλει να ελέγξει ο εκάστοτε ερευνητής στις αναλύσεις καθώς και οι τύποι στατιστικών δοκιμασιών που πρόκειται να κάνουν θα πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν κατά τις αποφάσεις για το μέγεθος του δείγματος. Επίσης είναι πολύ σημαντικό να επισημανθεί ότι η μέτρηση των εννοιών στην έρευνα που αφορά τις κοινωνικές επιστήμες είναι περίπλοκη με την εμφάνιση εννοιών που δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμες και πολυδιάστατες. Για αυτό το λόγο είναι σημαντικό το εργαλείο που θα χρησιμοποιηθεί και το κάθε εργαλείο για να κάθε τρόπο μέτρησης πρέπει να εξακριβωθεί η εγκυρότητα και η αξιοπιστία, εννοώντας με το πρώτο την ορθότητα και με το δεύτερο τη πιστότητα. Η αξιοπιστία και η εγκυρότητα αποτελούν δυο κριτήρια βάσει των οποίων γίνεται η αξιολόγηση της επάρκειας και της ακρίβειας των διαδικασιών μέτρησης στην επιστημονική έρευνα (Καλαματιανού, 2003)

Το ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε είναι το ερωτηματολόγιο σε ηλεκτρονική μορφή και δημιουργήθηκε μέσω της εφαρμογής Φόρμες του Google. Αυτό το εργαλείο, παρουσιάζεται αναλυτικά στο παράρτημα της διπλωματικής εργασίας και αποτελείται από 22 ερωτήσεις και χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Αρχικά εμφανίζεται η πρώτη ενότητα και

διαδοχικά εμφανίζονται και οι υπόλοιπες, αφού προϋπόθεση της εμφάνισης της επόμενης ενότητας είναι η συμπλήρωση όλων των ερωτήσεων της προηγούμενης αριθμητικά ενότητας. Οι ερωτήσεις θεωρούνται ανοιχτού καθώς και κλειστού τύπου.

Η πρώτη ενότητα αποτελείται από 7 ερωτήσεις με τίτλο *δημογραφικά χαρακτηριστικά*. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών είναι τα εξής: το φύλο, η ηλικία, το επίπεδο σπουδών, η θέση του εκπαιδευτικού στο σχολείο, η θέση του σχολείου, η βαθμίδα εκπαίδευσης και τέλος τα έτη προϋπηρεσίας. Η μεταβλητή του φύλου και της βαθμίδας εκπαίδευσης είναι διχοτομική καθότι μπορεί να πάρει μόνο δυο τιμές. Οι δυο τιμές του φύλου είναι το άρρεν και το θήλυ και της βαθμίδας εκπαίδευσης είναι η πρωτοβάθμια και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η μεταβλητής της ηλικίας αποτελεί μια συνεχής μεταβλητή και μπορεί να πάρει οποιαδήποτε τιμή ανάμεσα στις κλίμακες. Μια κλίμακα αναλογίας περιλαμβάνει ένα απόλυτο μηδέν και διαθέτει ίσα διαστήματα, όπως η ηλικία και τα έτη προϋπηρεσίας, Η ηλικία περιλαμβάνει τις εξής κλίμακες: έως 30, 31-40, 41-50, και 51 και άνω. Τα έτη εργασιακής προϋπηρεσίας περιλαμβάνουν τέσσερις κλίμακες: 0-5, 6-10, 11-15, 16 και άνω. Μια τακτική αριθμητική κλίμακα χρησιμοποιείται για δηλώσει μια σειρά κατάταξης, γίνεται μια διευθέτηση ατόμων σε μια σειρά από το υψηλότερο έως το χαμηλότερο άκρο, ανάλογα με το μετρούμενο χαρακτηριστικό. Το επίπεδο σπουδών αποτελείται από τέσσερις κατηγορίες: πανεπιστήμιο, μεταπτυχιακό και διδακτορικό και η επιλογή «άλλο». Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να έχουν φοιτήσουν στο Πανεπιστήμιο για να δουλέψουν στην εκπαίδευση, οπότε το χαμηλότερο επίπεδο είναι η πανεπιστημιακή φοίτηση. Η θέση του εκπαιδευτικού αναφέρεται σε αναπληρωτή, μόνιμο και ωρομίσθιο. Η θέση του σχολείου αφορά περιοχή στον αστικό ιστό (πόλεις), σε ημιαστικό ιστό (κωμόπολη) και σε μη -αστικό ιστό (νησιά, χωριά).

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται ως *ετοιμότητα εκπαιδευτικών* και αποτελείται από 7 ερωτήσεις. Η ενότητα απαντά στο πρώτο ερευνητικό ερώτημα και περιλαμβάνει 5 ερωτήσεις κλειστού τύπου με απάντηση θετική ή αρνητική (ναι, όχι) και 2 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου με κλίμακα από το 1 έως το 4, με το 1 να αποκωδικοποιείται ως «καθόλου», το 2 ως «λίγο», το 3 ως «αρκετά» και το 4 ως «πολύ».

Η τρίτη ενότητα περιλαμβάνει τις στάσεις, συγκεκριμένα τα συναισθήματα για το θάνατο και απαντά εν μέρει στο πρώτο ερώτημα και στο δεύτερο ερώτημα της έρευνας και αποτελείται από 4 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Τα συναισθήματα αφορούν στάσεις και οι στάσεις μετρούνται με τη μέθοδο των αθροιστικών μετρήσεων (κλίμακα Likert). Η μέθοδος Likert προϋποθέτει ίση βαρύτητα για όλες τις ερωτήσεις και, ως εκ τούτου, ένα συνολικό σκορ

προκύπτει από το άθροισμα των απαντήσεων. Χρησιμοποιήθηκε η μέτρηση σε πεντε-βάθμιες διπολικές κλίμακες, με άκρα «διαφωνώ»/«συμφωνώ». Το διάστημα μεταξύ των άκρων θεωρείται ότι είναι συνεχές και το άθροισμα ή ο μέσος όρος των απαντήσεων αποτελεί το γενικό δείκτη της στάσης (Κοκκινάκη Φ., 2005). Συγκεκριμένα, μελετώνται τα συναισθήματα του άγχους, του φόβου του θανάτου του ίδιου του εκπαιδευτικού καθώς και των άλλων αγαπημένων του προσώπων. Επίσης μελετάται η αποφυγή συζήτησης για το θάνατο.

Δυο ερωτήσεις του ερωτηματολογίου δανείστηκαν και τροποποιήθηκαν από το ερωτηματολόγιο Προφίλ στάσης θανάτου- αναθεωρημένο (Death Attitude Profile – revised DAP-R), το οποίο αποτελείται από ερωτήσεις που αφορούν τις διαφορετικές συμπεριφορές απέναντι στο θάνατο. Από το εν λόγω εργαλείο, έγινε τροποποίηση της ερώτησης 2 «The prospects of my own death arouses anxiety in me», με μετάφραση «η προοπτική του δικού μου θανάτου μου προκαλεί άγχος» και της 3 «I avoid death thoughts at all costs», που μεταφράζεται ως «αποφεύγω πάση θυσία τις σκέψεις για το θάνατο». Οι ερωτήσεις διαμορφώθηκαν ως εξής: «Φοβάμαι τον θάνατο» και «Προσπαθώ να αποφεύγω να συζητώ το θέμα του θανάτου» και αποτελούν αντίστοιχα σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο, τις παραμέτρους του φόβο του θανάτου και της αποφυγής συζήτησης του θανάτου.

Τέλος, η τέταρτη ενότητα έχει τον τίτλο στάσεις (αντιλήψεις) εκπαιδευτικών και αποτελείται από 4 ερωτήσεις, δυο πολλαπλών επιλογών και δυο με τη μέθοδο των αθροιστικών μετρήσεων (κλίμακα Likert). Η μέθοδος επιλέχτηκε ακριβώς για τον λόγο ότι μελετάται στάσεις, όπως επισημάνθηκε ανωτέρω. Η εν λόγω ενότητα, απαντά κατά κύριο λόγο στο ερώτημα δυο και η τελευταία ερώτηση απαντά συνδυαστικά και στα δυο ερωτήματα. Οι ερωτήσεις ανά ενότητα ήταν κλιμακούμενης δυσκολίας και πιο σύνθετες αναφορικά με τον τρόπο απάντησης.

Το ερωτηματολόγιο για να αποτελεί το ιδανικό ερευνητικό εργαλείο, σύμφωνα με τον Davidson (1970), θα πρέπει να διακρίνεται από σαφήνεια, να είναι απαλλαγμένο από αοριστίες και δεκτικό ομοιόμορφου χειρισμού. Καθώς επίσης ο σχεδιασμός του να ελαχιστοποιεί τα πιθανά σφάλματα εκ μέρους των συμμετεχόντων και εκείνων που θα κωδικοποιήσουν τις απαντήσεις. Εφόσον είναι εθελοντική η συμμετοχή των ερωτηθέντων, θα πρέπει να κεντρίζει το ενδιαφέρον τους, να ενθαρρύνει τη συνεργασία και να εκμαιεύει απαντήσεις όσο πιο κοντά στην αλήθεια.

3.4 Περιορισμοί της έρευνας

Οι περιορισμοί της έρευνας αφορούν κατά βάση το δείγμα του συλλέχθηκε. Πιο συγκεκριμένα, το δείγμα μπορεί να χαρακτηριστεί ως περιορισμένο, ενώ δεν είναι αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού. Ένας ακόμη περιορισμός της έρευνας αποτελεί και το γεγονός ότι το δείγμα δομήθηκε βάσει των ατόμων που απάντησαν θετικά στην έρευνα και ολοκλήρωσαν το ερωτηματολόγιο πατώντας υποβολή. Ως εκ τούτου, το δείγμα χαρακτηρίζεται «βολικό» δείγμα και εξ ορισμού παρουσιάζει μειωμένη αξιοπιστία, ενώ τα συμπεράσματα της έρευνας δεν έχουν την δυνατότητα γενίκευσης. Χρήσιμο είναι να επισημανθεί ότι τα άτομα που συμμετέχουν εθελοντικά σε μια έρευνα παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία αποτελούν την ειδοποιό διαφορά τους από τον γενικό πληθυσμό κι έχουν εν τέλει επιρροή στα αποτελέσματα. Σύμφωνα με τους Rosenthal and Rosnow (2009) υπάρχουν έξι χαρακτηριστικά, τα οποία φαίνεται να φέρουν κατά μεγάλο βαθμό τα άτομα που συμμετέχουν σε κάποια έρευνα με βολικό δείγμα. Επίσης, παρουσιάζουν διττή ιδιότητα, του εθελοντή και του συμμετέχοντα. Συγκεκριμένα, οι εθελοντές έχουν την τάση να είναι περισσότερο μορφωμένοι, καλύτερο επαγγελματική θέση και κύρος, να εμφανίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ανάγκη για αποδοχή. Οι άντρες ειδικότερα, παρουσιάζουν καλύτερα τεστ ευφύιας, είναι λιγότερο αυταρχικοί, ενώ είναι διατεθειμένοι να απαντήσουν ερωτήσεις από τα άτομα που δεν επιλέγουν να απαντήσουν στις έρευνες με βολικό δείγμα. Σύμφωνα με τους ίδιους, μια πτυχή του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης αποτελεί το γεγονός ότι το υποκείμενο έχει το δικαίωμα την άρνηση ή την απόσυρση μετά την έναρξη της έρευνας. Με αυτόν τον τρόπο η συνειδητή συναίνεση εμπεριέχει τη συνειδητή άρνηση.

Αναφορικά με το δείγμα του συμμετεχόντων το φύλο αποτελεί έναν επιπρόσθετο περιορισμό, αφού η συντριπτική πλειοψηφία του αποτελείται από γυναίκες. Αυτό έγκειται στο γεγονός ότι οι γυναίκες είναι ίσως περισσότερο ευαισθητοποιημένες σε τέτοια ζητήματα εν αντιθέσει με τους άντρες. Επιπροσθέτως, οι απόφοιτοι παιδαγωγικών σχολών, ειδικά των Νηπιαγωγών είναι γυναίκες και για αυτό το λόγο ήταν λιγότερες οι πιθανότητες να ήταν μεγάλο το ποσοστό των αντρών. Επίσης από τον πληθυσμό υπό διερεύνηση, που είναι οι εκπαιδευτικοί της χώρας, υπερτερούν οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας και αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η ερευνήτρια ούσα εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας έκανε προώθηση του ερωτηματολογίου σε περισσότερους εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας και λιγότερο σε εκπαιδευτικούς Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Ένας τελευταίος περιορισμός αφορά την χρονική διάρκεια που μοιράστηκε δημοσίως το ερωτηματολόγιο, μιας και ήταν στην μέση του Καλοκαιριού και οι εκπαιδευτικοί βρίσκονται εκτός σχολικού πλαισίου και κάνουν διακοπές. Οπότε έγκειται στην δικαιοδοσία των συμμετεχόντων, λαμβάνοντας μια απόφαση, για το αν θα απαντήσουν ή όχι στο ερωτηματολόγιο.

3.5 Ηθική και δεοντολογία έρευνας

Ο Αμερικάνος φιλόσοφος και παιδαγωγός J. Dewey είχε πει ότι η εκπαίδευση είναι μια κοινωνική διαδικασία και ότι το ίδιο είναι η έρευνα για θέματα της εκπαίδευσης. Επίσης ανέφερε ότι η έρευνα απαιτεί διαπροσωπικές σχέσεις υψηλού τύπου, οι οποίες υποστηρίζονται από ανθρωπιστικές προσωπικές και επαγγελματικές αξίες, που βασίζονται σε κοινή κουλτούρα, ώστε οι ερευνητές να έχουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν με αποτελεσματικό τρόπο τις δεοντολογικές προκλήσεις της ερευνητικής περιπέτειας. Η δεοντολογία σύμφωνα με τον Cavan (1977), μπορεί να οριστεί ως ζήτημα πρωταρχικής ευαισθησίας απέναντι στα δικαιώματα των άλλων, να περιορίζει τις δυνατές επιλογές κατά τη διάρκεια αναζήτησης της αλήθειας και ότι η δεοντολογία λέει ότι η αλήθεια είναι καλή και ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι καλύτερος, ακόμη κι αν ο σεβασμός αφήνει ερωτηματικά για την ανθρώπινη φύση. Τα δεοντολογικά προβλήματα πηγάζουν από τα είδη των διερευνώμενων προβλημάτων από τους κοινωνικούς επιστήμονες και από τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους για την εξασφάλιση αξιόπιστων και έγκυρων αποτελεσμάτων. Κάθε στάδιο της διαδικασίας της έρευνας μπορεί να αποτελέσει πηγή δεοντολογικών προβλημάτων, προερχόμενα από τη φύση του ερευνητικού προβλήματος, του πλαισίου έρευνας, τις μεθόδους συλλογής δεδομένων, τη φύση των συμμετεχόντων, το είδος των συλλεγόμενων στοιχείων και την μεταχείριση των συλλεγόμενων δεδομένων (L Cohen και L. Manion, 1994). Αναφορικά με τη φύση του προβλήματος, το υπό διερεύνηση θέμα είναι σπάνιο και ιδιαίτερο καθώς μελετά ανθρώπινες συμπεριφορές. Έγκειται στην ειλικρίνεια των απαντήσεων των συμμετεχόντων και συμβάλλουν κι εκείνοι στην εγκυρότητα των αποτελεσμάτων. Αναφορικά με τα συλλεγόμενα στοιχεία, μια ερώτηση είναι πάρα πολύ προσωπική και αναφέρεται σε μια τραυματική εμπειρία, καθώς αφορά το πένθος του γονέα/των γονιών του εκπαιδευτικού.

Η συνειδητή συναίνεση σύμφωνα με τους Diener and Crandall (1978) ορίζεται ως «οι διαδικασίες με τις οποίες τα άτομα επιλέγουν εάν θα συμμετέχουν σε μία έρευνα, αφού

ενημερωθούν για γεγονότα τα οποία είναι πιθανόν να επηρεάσουν τις αποφάσεις τους». Ο ορισμός αυτός εμπεριέχει τέσσερα στοιχεία, την ικανότητα, την εθελοντική διάθεση, την πλήρη πληροφόρηση και την κατανόηση. Σύμφωνα με τους Frankfort- Nachmias and Nachmias (1992), οι συμμετέχοντες οφείλουν να γνωρίζουν ότι η συμμετοχή τους είναι εθελοντική σε κάθε περίπτωση και πρέπει να λάβουν λεπτομερή εξήγηση εκ των προτέρων για δικαιώματα, οφέλη που συνδέονται με τη συμμετοχή τους στο ερευνητικό πρόγραμμα. Στην εισαγωγή του ερωτηματολογίου αναγράφονται η ιδιότητα και το ονοματεπώνυμο της συντάκτριας του ερωτηματολογίου, το θέμα της έρευνας, το πλαίσιο στο οποίο γίνεται η έρευνα (Πανεπιστήμιο Πειραιά), το ερευνητικό εργαλείο καθώς και υπάρχει ενημέρωση για την ανωνυμία των ερωτηθέντων και την διάρκεια του ερευνητικού εργαλείου (5΄) και τέλος για την χρήση των αποτελεσμάτων του εργαλείου. Επίσης, αναγράφεται κάποιο στοιχείο επικοινωνίας (ηλεκτρονικό ταχυδρομικό) της συντάκτριας του ερωτηματολογίου για πιθανή διευκρίνηση που ίσως ζητηθεί από τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Πολύ σημαντική επίσης η ύπαρξη ανατροφοδότησης με την ερευνήτρια, καθώς μοιράζεται η ίδια ένα προσωπικό της στοιχείο και δεν φαίνεται απρόσωπο το ερωτηματολόγιο. Επίσης υπήρχε η δυνατότητα αναθεώρησης της απάντησης του ερωτηθέντα καθώς και υπήρχε η δυνατότητα να επιστρέψουν στην προηγούμενη ενότητα και να διορθώσουν την απάντησή τους.

3.6 Ανακεφαλαίωση

Στο κεφάλαιο που προηγήθηκε, περιεγράφηκε η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε και τα στάδια της. Συγκεκριμένα, αναλύθηκαν ο σκοπός της έρευνας που είναι η διερεύνηση των στάσεων των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του μαθητικού πένθους και τα ερευνητικά ερωτήματα που αποτελούν τις στάσεις, πρώτον τα συναισθήματα των εκπαιδευτικών απέναντι στο θάνατο και δεύτερον, τις αντιλήψεις τους για τη διαχείριση του πένθους, και πόσο επηρεάζονται σε σχέση με τις μεταβλητές που αφορούν ορισμένα δημογραφικά στοιχεία και με το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού. Αναλύθηκε η μεθοδολογική διαδικασία που αποτελείτο από την εφαρμογή ενός πιλοτικού ερωτηματολογίου και την κύρια έρευνα. Οι λόγοι επιλογής του πιλοτικού ερωτηματολογίου περιεγράφηκαν και εν συνεχεία αναφέρθηκαν η μέθοδος με την οποία αναλύθηκαν τα αποτελέσματα της έρευνας, δηλαδή την ποσοτική και το ερευνητικό εργαλείο που είναι το ερωτηματολόγιο. Παρουσιάστηκαν λεπτομερέστατα το περιεχόμενο των τεσσάρων ενοτήτων του ερωτηματολογίου που είναι οι ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου

δικαιολογώντας την μέτρηση των στάσεων με κλίμακα Likert. Σημαντικό υποκεφάλαιο αποτελούσε η ύπαρξη των περιορισμών της έρευνας που ήταν το υπό διερεύνηση δείγμα, το φύλο του δείγματος καθώς και η χρονική στιγμή διανομής του ερωτηματολογίου. Έγινε αναφορά στο βολικό δείγμα και στα χαρακτηριστικά του. Τέλος δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην δεοντολογία της έρευνας, πως προκύπτουν δεοντολογικά προβλήματα σε μια κοινωνική έρευνα και υπάρχει ειδική μνεία στην συνειδητή συναίνεση των συμμετεχόντων στην συγκεκριμένη έρευνα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

4.1 Εισαγωγή

Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο τρία, ο σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση των στάσεων των εκπαιδευτικών στο μαθητικό πένθος στη σχολική τάξη. Αναλυτικότερα, οι επιμέρους στόχοι αφορούν την διερεύνηση της ετοιμότητας και της άνεσης των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του πένθους των μαθητών τους καθώς και της αποφυγής συζήτησης για το θάνατο και των αρνητικών τους συναισθημάτων των εκπαιδευτικών, όπως το άγχος και ο φόβος, για τον θάνατο και τη συσχέτιση αυτών με μορφωτικούς, προσωπικούς και εργασιακούς παράγοντες. Οι παράγοντες συγκεκριμένα αφορούν το φύλο, την ηλικία, την εργασιακή εμπειρία, τη βαθμίδα εκπαίδευσης και το προσωπικό πένθος γονέα ή και γονέων των εκπαιδευτικών. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε είναι η ποσοτική και το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 206 εκπαιδευτικούς που εργάζονται στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ως ερευνητικό εργαλείο αξιοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο που αποτελείται από 22 ερωτήσεις ανοικτού και κλειστού τύπου και είναι χωρισμένο σε τέσσερις ενότητες, οι οποίες θα αναλυθούν παρακάτω.

Η περιγραφική ανάλυση των αποτελεσμάτων πραγματοποιήθηκε με την εφαρμογή των υπολογιστικών φύλλων του google. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζονται τα συλλεγόμενα δεδομένα της έρευνας τα οποία προέκυψαν από τις απαντήσεις του ερωτηματολογίου και τα οποία θα χωριστούν σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος αναφέρονται τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος του πληθυσμού που διερευνήθηκε, στο δεύτερο μέρος αναλύεται η δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου με τίτλο «η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών», στην τρίτη ενότητα το τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου, όπως τιτλοφορείται αντιλήψεις εκπαιδευτικών, και στο τέταρτο μέρος η τέταρτη ενότητα με τίτλο «συναισθήματα εκπαιδευτικών». Στο πέμπτο μέρος αναλύονται τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν υπό διερεύνηση στην ενότητα 3.2. Έπειτα, θα γίνει μια σύγκριση των αποτελεσμάτων της έρευνας με τις υπόλοιπες έρευνες που αναλύθηκαν στην ενότητα 2.5, καθώς και η εξαγωγή και ανάλυση των συμπερασμάτων και στην τελευταία ενότητα θα γίνει μια ανακεφαλαίωση, αναφέροντας τα κυριότερα σημεία του κεφαλαίου.

4.2 Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Στο πρώτο μέρος αναλύονται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, δηλαδή των 206 εκπαιδευτικών, όπως το φύλο τους, η ηλικία τους και η ακαδημαϊκή τους μόρφωση. Σχετικά με τη σχολική μονάδα, αναλύονται η θέση που κατέχουν οι εκπαιδευτικοί σ' αυτή, η περιοχή της, η βαθμίδα στην οποία δίδαξαν και τέλος τα συμπληρωμένα έτη προϋπηρεσίας.

Πίνακας 4.1

Φύλο των εκπαιδευτικών

Φύλο	Συχνότητα	Ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
Άρρεν	20	9,3	9,3
Θήλυ	186	90,7	90,7
Σύνολο	206	100	100

Στον Πίνακα 4.1 δίνονται πληροφορίες για το φύλο των συμμετεχόντων εκπαιδευτικών στην έρευνα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί είναι 186 και αποτελούν το 90,7 % ποσοστό του δείγματος (n=206) και οι άντρες είναι 20 και αποτελούν το 9,7% ποσοστό του δείγματος. Οι γυναίκες αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος και οι άνδρες αποτελούν τη μειοψηφία.

Πίνακας 4.2

Ηλικία των εκπαιδευτικών

Ηλικία	Συχνότητα	Ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
>30	21	10,2	10,2
31-40	72	35	45,2
41-50	51	24,8	69
51<	62	30,1	100
Σύνολο	206	100	

Στον Πίνακα 4.2 αναλύεται η ηλικία των εκπαιδευτικών. Η πρώτη κλίμακα που αφορά εκπαιδευτικούς μικρότερους από 30 ετών, σε σύνολο 21 εκπαιδευτικούς με ποσοστό 10,2%. Από 31-40 ετών είναι στο σύνολο 72 εκπαιδευτικοί και με συνολικό ποσοστό 35%. Από 41 έως και 50 ετών είναι 51 και με ποσοστό 24,8%. Τέλος, οι άνω των 51 ετών αποτελούνται από 62 και σε ποσοστό αποτελούν το 30,1% του δείγματος. Το χαμηλότερο ποσοστό συναντάται στους μικρότερα ηλικιακά εκπαιδευτικούς και η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών είναι άνω των 40 ετών. Αρκετά ικανοποιητικό ποσοστό έχουν οι εκπαιδευτικοί της ηλικιακής ομάδας 31-40 ετών.

Πίνακας 4.3

Επίπεδο σπουδών των εκπαιδευτικών

Επίπεδο σπουδών	Συχνότητα	Ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
Πανεπιστήμιο	78	37,9	37,9
Μεταπτυχιακό	121	58,7	96,6
Διδακτορικό	7	3,4	100
Σύνολο	206	100	

Στον Πίνακα 4.3., αναλύεται η ακαδημαϊκή μόρφωση των εκπαιδευτικών την χρονική στιγμή συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου. Συγκεκριμένα από τους 206 εκπαιδευτικούς, που αποτελεί το δείγμα, οι 78 είναι κάτοχοι πανεπιστημιακού τίτλου και αποτελούν το 37,9% του δείγματος, οι 121 είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου και αποτελούν το 58,7% και τέλος οι 7 είναι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος με ποσοστό 3,4%. Πάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου και συνέχισαν τις σπουδές τους αποκτώντας μεταπτυχιακό τίτλο ενώ ελάχιστοι έχουν διδακτορικό δίπλωμα.

Ένα ακόμη δημογραφικό στοιχείο αφορά τη θέση που κατέχουν οι εκπαιδευτικοί. Συγκεκριμένα, το ποσοστό το 59,2% αφορά τους μόνιμους που αντιστοιχεί σε 122 εκπαιδευτικούς, το 36,4% του δείγματος έχουν τη θέση του αναπληρωτή σε αριθμό 75 εκπαιδευτικούς, και μόλις το 4,4% είναι ωρομίσθιοι, δηλαδή 9 εκπαιδευτικοί., όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.4. Πάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς έχουν στην κατοχή του τη θέση του μόνιμου εκπαιδευτικού, ακολουθούν στη δεύτερη θέση οι έχοντες τη θέση του αναπληρωτή και η μειοψηφία αποτελείται από τους ωρομίσθιους.

Πίνακας 4.4
Θέση των εκπαιδευτικών

Θέση	Συχνότητα	Ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
Μόνιμος	122	59,2	59,2
Αναπληρωτής	75	36,4	95,6
Ωρομίσθιος	9	4,4	100
Σύνολο	206	100	

Επόμενο δημογραφικό στοιχείο αφορά τη θέση του σχολείου με τρεις κατηγορίες: αστική, ημιαστική και μη- αστική που αναλύεται στον Πίνακα 4.5. Παρατηρείται ότι 139 εκπαιδευτικοί εργάζονταν σε σχολείο αστικής περιοχής με ποσοστό 67,5%, 38 εκπαιδευτικοί εργάζονταν σε σχολείο ημιαστικής περιοχής με ποσοστό 18,4% και τέλος 29 εργάζονταν σε μη αστική περιοχή με ποσοστό 14,1%.

Πίνακας 4.5
Θέση του σχολείου

Θέση σχολείου	Συχνότητα	Ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
Αστική	139	67,5	67,5
Ημιαστική	38	18,4	85,9
Μη- αστική	29	14,1	100
Σύνολο	205	100	

Πίνακας 4.6
Βαθμίδα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών

Βαθμίδα εκπαίδευσης	Συχνότητα	Ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
Πρωτοβάθμια	138	67	67
Δευτεροβάθμια	68	33	100
Σύνολο	206	100	

Στη συνέχεια, ο Πίνακας 4.6 αναφέρεται σχετικά με την βαθμίδα εκπαίδευσης στην οποία εργάζονται οι εκπαιδευτικοί. με ποσοστό 67% εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί της

Πρωτοβάθμιας και με 33% της Δευτεροβάθμιας, και σε αριθμό 138 και 68 αντίστοιχα. Η πλειοψηφία αφορά εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Πίνακας 4.7

Έτη προϋπηρεσίας εκπαιδευτικών

Έτη προϋπηρεσίας	Συχνότητα	Ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
0-5	62	30,1	30,1
6-10	34	16,5	46,6
11-15	18	8,7	55,3
16-20	40	19,4	74,7
21<	52	25,2	100
Σύνολο	206	100	

Τέλος, αναφορικά με τα έτη προϋπηρεσίας των εκπαιδευτικών στα οποία αναφέρεται ο Πίνακας 4.7. Οι εκπαιδευτικοί με 0 έως και 5 έτη προϋπηρεσίας είναι 62 με ποσοστό 30,1%, οι εκπαιδευτικοί με 6 έως και 10 χρόνια είναι 34 τον αριθμό και αποτελούν το 16,5%. Οι εκπαιδευτικοί με 11 έως και 15 έτη είναι 18 με ποσοστό 8,7%, από 16 έως 20 έτη είναι 40 με ποσοστό 19,4% και τέλος 52 εκπαιδευτικοί έχουν πάνω από 21 έτη προϋπηρεσίας που αντιστοιχεί σε ποσοστό 25,2%. Τα μεγαλύτερα ποσοστά παρατηρούνται στα δύο άκρα των κλιμάκων, δηλαδή στα ελάχιστα έτη προϋπηρεσίας 0-5 και στα υψηλότερα έτη, από 21 έτη και άνω.

4.3 Ετοιμότητα εκπαιδευτικών

Στην δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα και η αποκωδικοποίηση των απαντήσεων των εκπαιδευτικών στις ερωτήσεις που αφορούν στην ετοιμότητα των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του μαθητικού πένθους. Συγκεκριμένα οι ερωτήσεις είναι οι εξής: «Έχει ζήσει μαθητής σας πένθος;», «Πόσο έτοιμοι αισθάνεσθε να διαχειριστείτε το πένθος του μαθητή σας στη σχολική τάξη;», «Πόσο άνετα αισθάνεσθε να διαχειριστείτε το πένθος του μαθητή σας στη σχολική τάξη;», «Έχετε βιώσει πένθος του γονέα σας;», «Έχετε

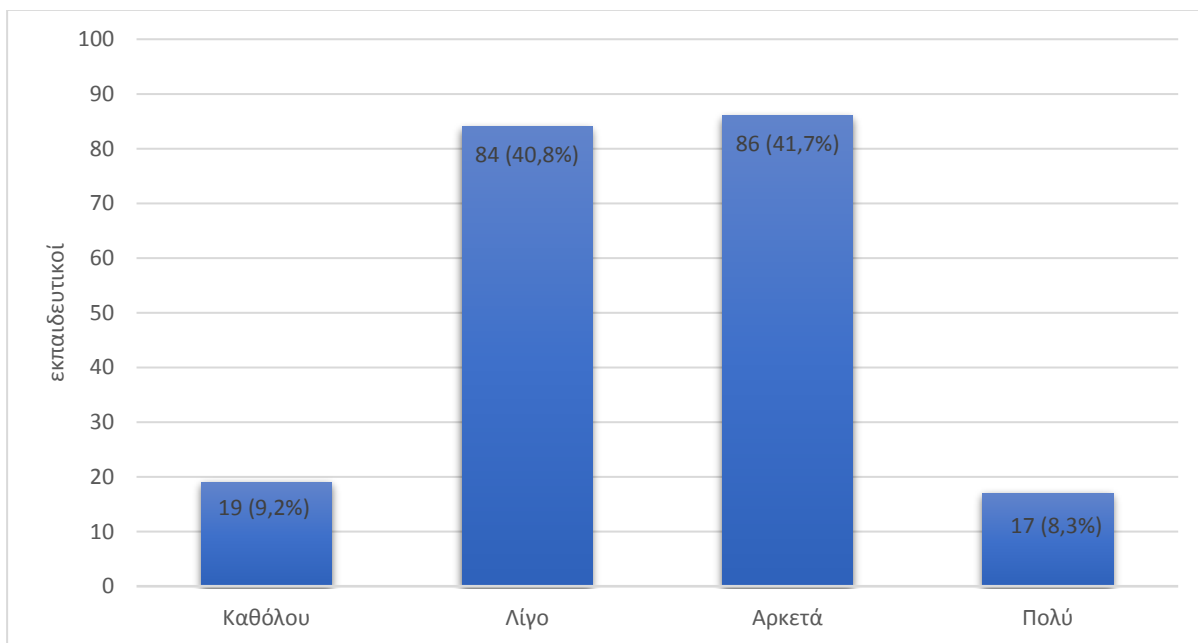
μιλήσει στους μαθητές σας για το θάνατο;», «Έχετε παρακολουθήσει επιμόρφωση για την διαχείριση του πένθους;», «Έχετε κάνει χρήση υλικού για τη διαχείριση του πένθους;».

Αναφορικά με την ερώτηση για το μαθητικό πένθος του μαθητή, τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.8. Οι εκπαιδευτικοί που απάντησαν θετικά είναι 148 με ποσοστό 71,8% και απάντησαν αρνητικά 58 εκπαιδευτικοί με ποσοστό 28,2%. Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών έχουν κάποιον μαθητή που έχει ζήσει πένθος στο σχολικό πλαίσιο.

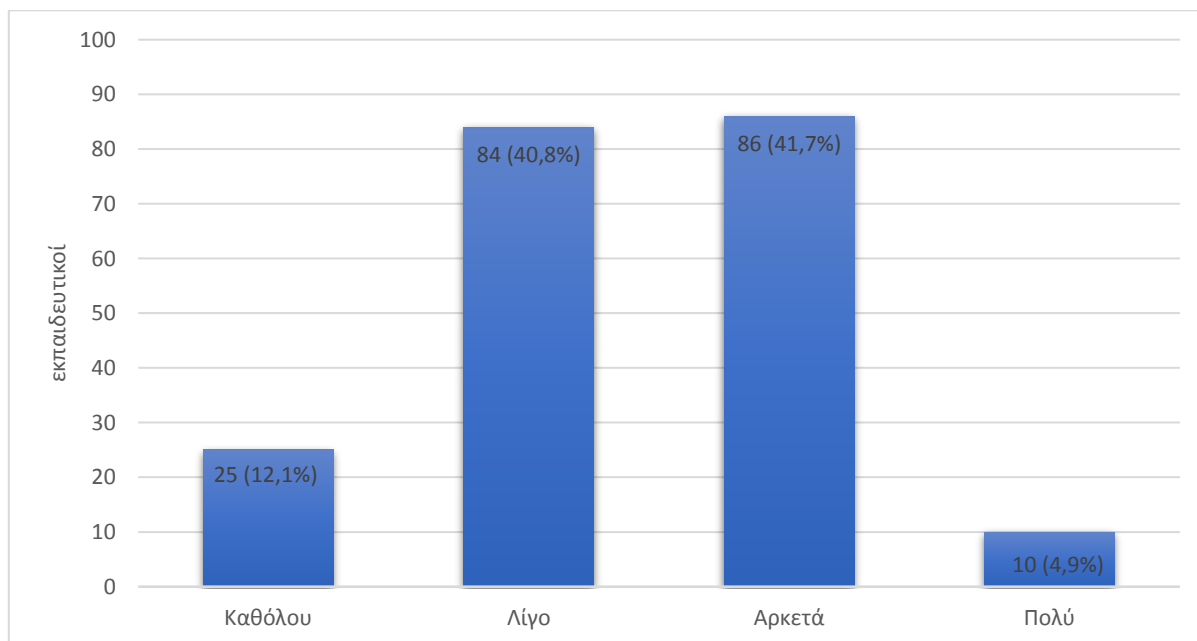
Πίνακας 4.8
Βίωση μαθητικού πένθους

Βίωση μαθητικού πένθους	Έχει ζήσει πένθος μαθητής σας;	Ποσοστό
Ναι	148	71,8
Όχι	58	28,2
Σύνολο	206	100

Στην ερώτηση περί ετοιμότητας για τη διαχείριση του μαθητικού πένθους από τις 206 απαντήσεις, οι μισοί απάντησαν αρνητικά, με τους 19 ν' απαντούν καθόλου (9,2%), και τους 84 ν' απαντούν λίγο (40,8%), και οι άλλοι μισοί να απαντούν θετικά με τους 86 ν' απαντούν αρκετά (41,7%) και τέλος οι 17 πολύ (8,3%), όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.1. Η πλειοψηφία των απαντήσεων των εκπαιδευτικών κυμαίνονται στη λίγη και στην αρκετή ετοιμότητα με ελάχιστη διαφορά μεταξύ τους. Οι δυο ακραίες απαντήσεις, που είναι οι καθόλου και πολύ, απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους. Παρατηρείται μια συγκέντρωση στη μέση και παρόμοιο ποσοστό στις άκρες.

Διάγραμμα 4.1
Ετοιμότητα εκπαιδευτικών

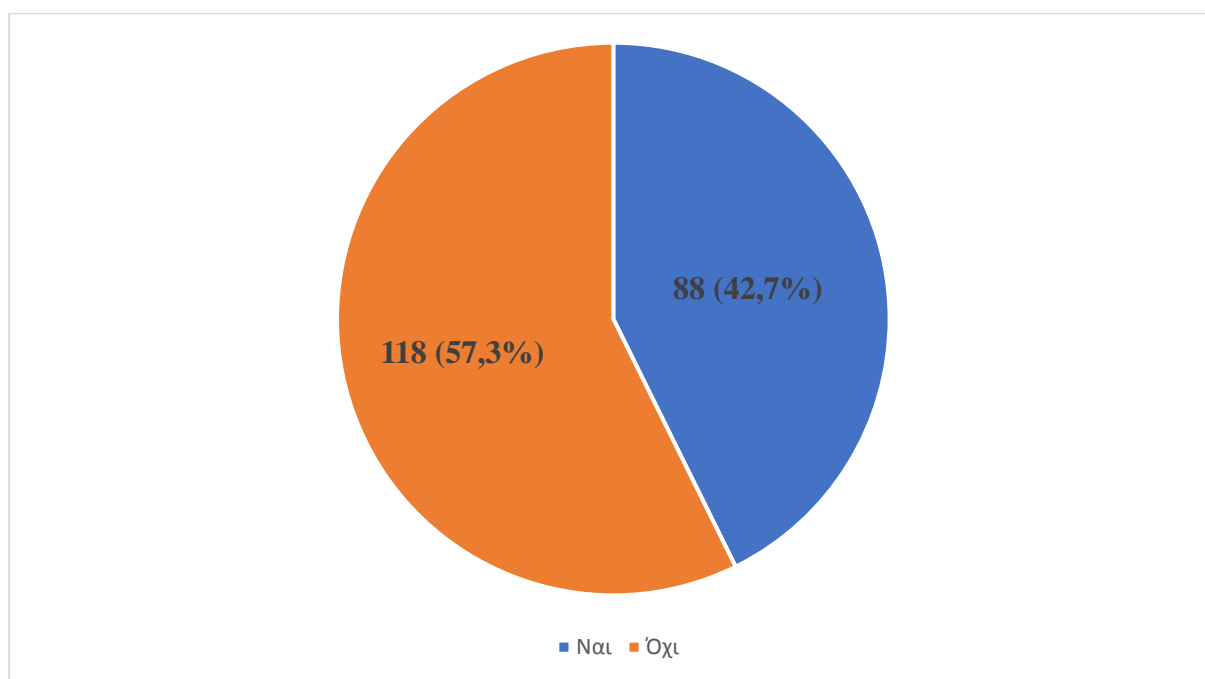

Διάγραμμα 4.2
Άνεση εκπαιδευτικών

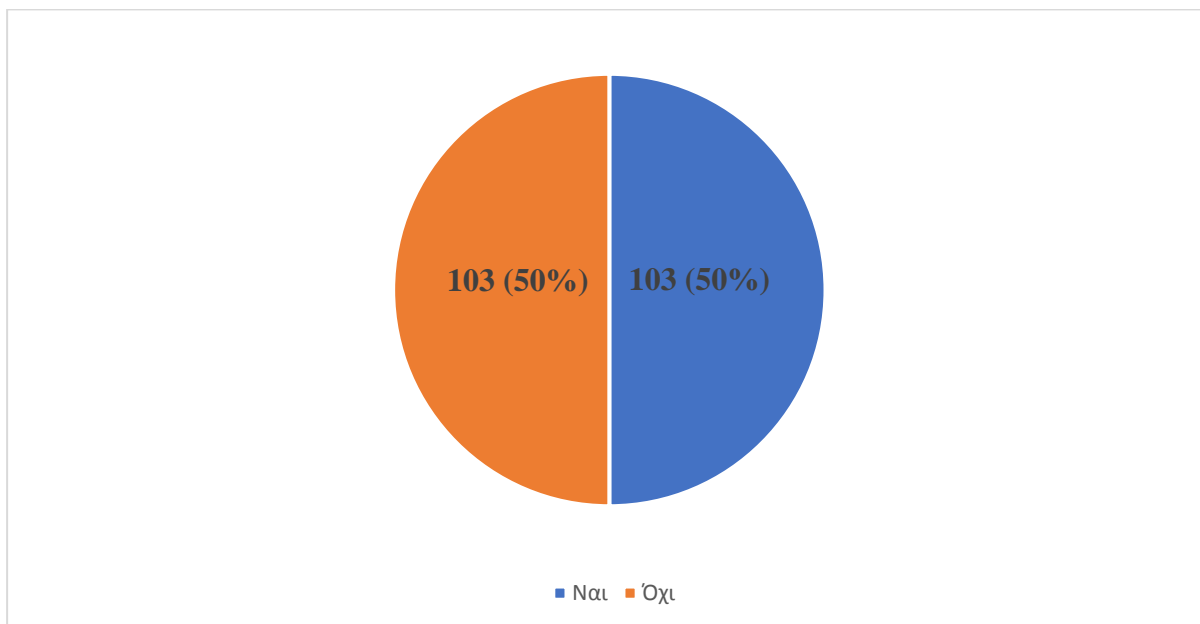
Το επόμενο ερώτημα αφορά την άνεση διαχείρισης του μαθητικού πένθους από την πλευρά των εκπαιδευτικών, οι απαντήσεις αναλύονται όπως παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 4.2, οι 109 εκπαιδευτικοί απάντησαν αρνητικά, με τους 25 να λένε καθόλου με ποσοστό 12,1% και τους 85 να απαντούν λίγο που αντιστοιχεί σε ποσοστό 41,3%, και οι 96 απάντησαν θετικά, με τους 86 να απαντούν αρκετά με ποσοστό 41,7% και τέλος οι 10 να απαντούν πολύ με ποσοστό 4,9%. Η πλειοψηφία των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος κυμάνθηκε ανάμεσα στη λίγη και αρκετή άνεση με ελάχιστη διαφορά μεταξύ τους. Δεν παρατηρήθηκε κάποια σημαντική διαφορά στις απαντήσεις των εκπαιδευτικών για την ετοιμότητα και την άνεση διαχείρισης του μαθητικού πένθους. Στην άνεση οι απαντήσεις μοιράστηκαν πιο κατανομημένα στα δυο άκρα, όπως η λίγη και πολύ άνεση.

Το ερώτημα που αφορά το προσωπικό πένθος των γονέων των εκπαιδευτικών αναλύεται παρακάτω: από το υπάρχον δείγμα (n=206). Όπως διαφαίνεται από το Διάγραμμα 4.3 το ποσοστό του δείγματος που δεν έχει ζήσει πένθος γονέα είναι 57,3% και επίσης το ποσοστό του δείγματος το οποίο έχει ζήσει πένθος γονέα είναι το 42,7%. Το ποσοστό 57,3% απαντάται σε 118 εκπαιδευτικούς και το ποσοστό 42,7% μεταφράζεται σε 88 εκπαιδευτικούς.

Διάγραμμα 4.3
Βίωση πένθους γονέα

Η επόμενη ερώτηση αφορά τη συζήτηση που ανακινεί ο εκπαιδευτικός αναφορικά με το πένθος στην σχολική τάξη. Από τα 206 άτομα, τα 103 επέλεξαν το ναι και τα 103 επέλεξαν το όχι, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.4. Το ποσοστό που αντιστοιχεί είναι 50%. Οι απαντήσεις χωρίστηκαν στην μέση για αυτό το λόγο δεν βγαίνει κάποιο συγκεκριμένο συμπέρασμα και χρίζει περαιτέρω διερεύνησης βάσει της συζητήσεως περί πένθους.

Διάγραμμα 4.4
Συζήτηση πένθους

Συγκρίνοντας τις δυο ερωτήσεις που αφορούσαν το μαθητικό πένθος και τη συζήτηση για το πένθος βγαίνουν χρήσιμα συμπεράσματα. Σίγουρα περισσότεροι εκπαιδευτικοί έχουν απαντήσει ότι βίωσαν οι μαθητές τους πένθος, 148 εκπαιδευτικοί, όπως φάνηκε στον Πίνακα 4.8, από όσους έχουν κάνει συζήτηση για το πένθος στους μαθητές τους, 102 εκπαιδευτικοί όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.4. Ο Πίνακας 4.9 δημιουργήθηκε για να διερευνηθεί κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί που απάντησαν θετικά στο μαθητικό πένθος μίλησαν για το πένθος και κατά πόσο εκείνοι που δεν βίωσαν μαθητικό πένθος δεν μίλησαν για το πένθος.

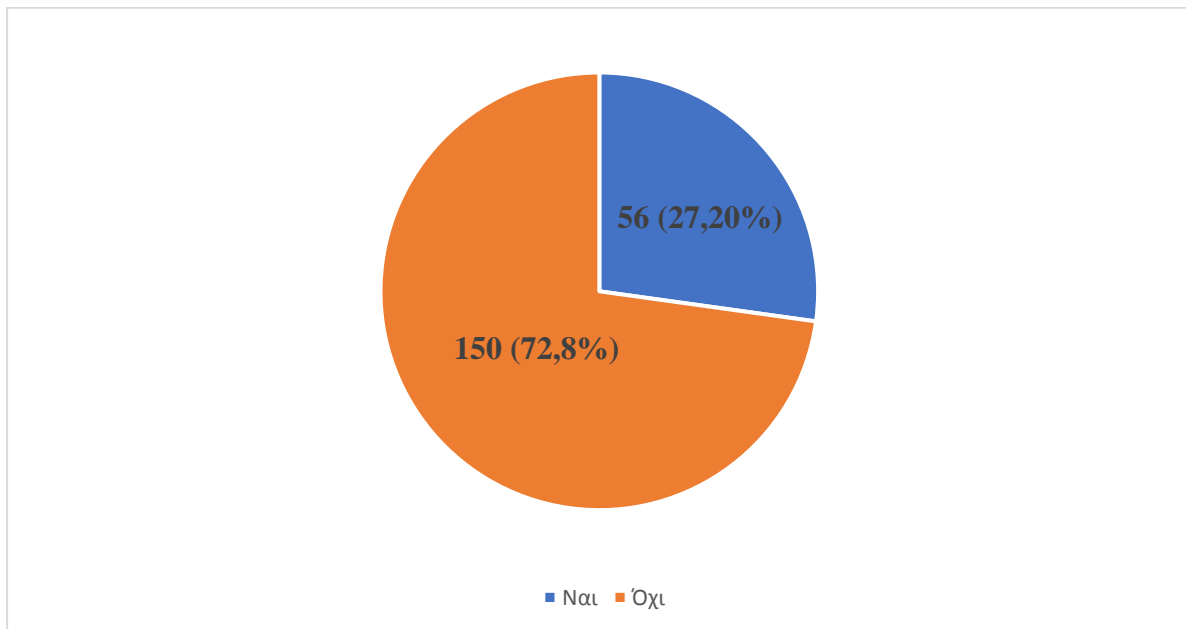
Από όσους απάντησαν ότι έχουν ζήσει ο μαθητής τους πένθος που είναι 148, πάνω από τους μισούς μίλησαν για το πένθος, δηλαδή 88, κι όσοι δεν μίλησαν για το θάνατο είναι 60. Από όσους απάντησαν αρνητικά που είναι, 58, όσοι ανέφεραν για το πένθος στην σχολική τάξη είναι μόνο 15 και όσοι δεν ανέφεραν είναι 43.

Πίνακας 4.9

Συζήτηση πένθους σε σχέση με μαθητικό πένθος

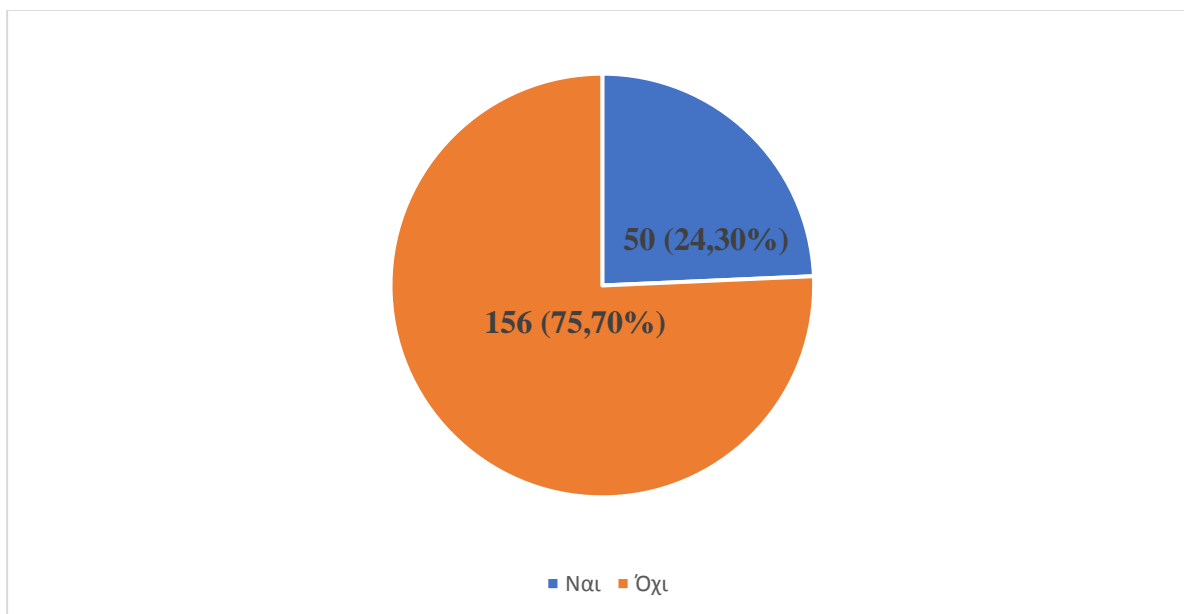
Συζήτηση πένθους /Μαθητικό πένθος	Ναι	Όχι	Σύνολο
Ναι	88	60	148
Όχι	15	43	58
Σύνολο	103	103	206

Τα αποτελέσματα της προτελευταίας ερώτησης της δεύτερης ενότητας του ερωτηματολογίου αναλύονται παρακάτω, όπως φαίνονται στο Διάγραμμα 4.5, οι εκπαιδευτικοί που δεν έχουν παρακολουθήσει επιμόρφωση είναι 150 εκπαιδευτικοί με ποσοστό 72,8% και όσοι δεν παρακολούθησαν είναι 56 με ποσοστό 27,2%. Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα των απαντήσεων για την βίωση μαθητικού πένθους με την επιμόρφωση διαχείρισης πένθους, συμπεραίνουμε ότι παρόλο που περισσότεροι έχουν ζήσει στην τάξη πένθος (148), δεν επιμορφώθηκαν σίγουρα όλοι όσοι έζησαν πένθος ο μαθητής τους (56). Παρατηρείται μια σημαντική απόκλιση μεταξύ των δυο αριθμών.

Διάγραμμα 4.5

Επιμόρφωση διαχείρισης πένθους

Διάγραμμα 4.6
Χρήση υλικού διαχείρισης πένθους

Τέλος, αναφορικά με την τελευταία ερώτηση της δεύτερης ενότητας του ερωτηματολογίου, 156 (75,7%) δεν έχουν κάνει χρήση υλικού διαχείρισης του πένθους, ενώ 50 (24,3%) εκπαιδευτικοί έχουν κάνει, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4.6. Τα ποσοστά των δυο τελευταίων ερωτήσεων σχετικά με την επιμόρφωση διαχείρισης πένθους και την χρήση υλικού για τη διαχείριση τους πένθους, ομοιάζουν μεταξύ τους, χωρίς να διαφαίνεται ότι όσοι δεν επιμορφώθηκαν δεν έκαναν και χρήση υλικού και αντίστοιχα όσοι επιμορφώθηκαν να έκαναν απαραίτητα και χρήση υλικού. Για αυτό το σκοπό θα δημιουργηθεί ένας πίνακας για να διερευνηθεί περαιτέρω το ζήτημα.

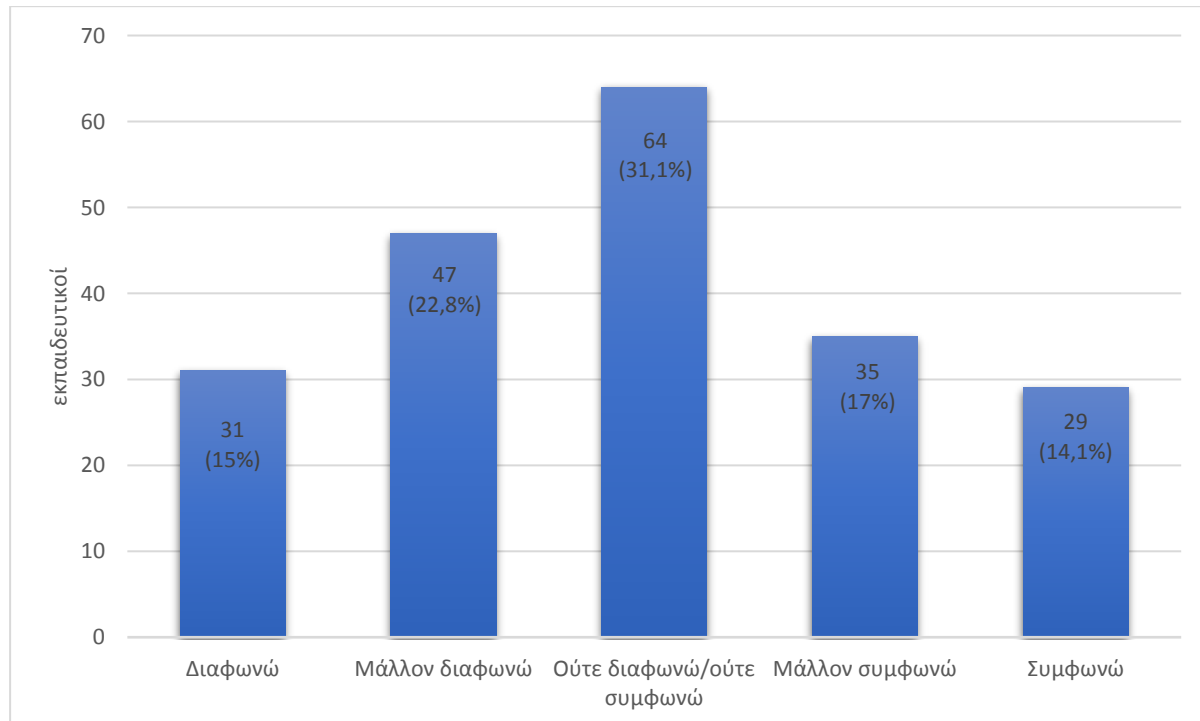
Πίνακας 4.10
Επιμόρφωση εκπαιδευτικών σε σχέση με τη χρήση υλικού

Επιμόρφωση/ Χρήση υλικού	Ναι	Όχι	Σύνολο
Ναι	27	23	50
Όχι	29	127	156
Σύνολο	56	150	206

Ο Πίνακας 4.10 παρουσιάζει τα αποτελέσματα δυο ερωτήσεων, της επιμόρφωσης και της χρήσης υλικού. Από τα 56 άτομα που είχαν κάνει επιμόρφωση, περίπου τα μισά άτομα δεν έχουν κάνει χρήση υλικού διαχείρισης, δηλαδή τα 29 και τα 27 έχουν κάνει. Από τα 150 άτομα που δεν έχουν επιμορφωθεί στη διαχείριση πένθους, τα 23 μόνο έκαναν χρήση υλικού διαχείρισης, ενώ τα 127 δεν έκαναν.

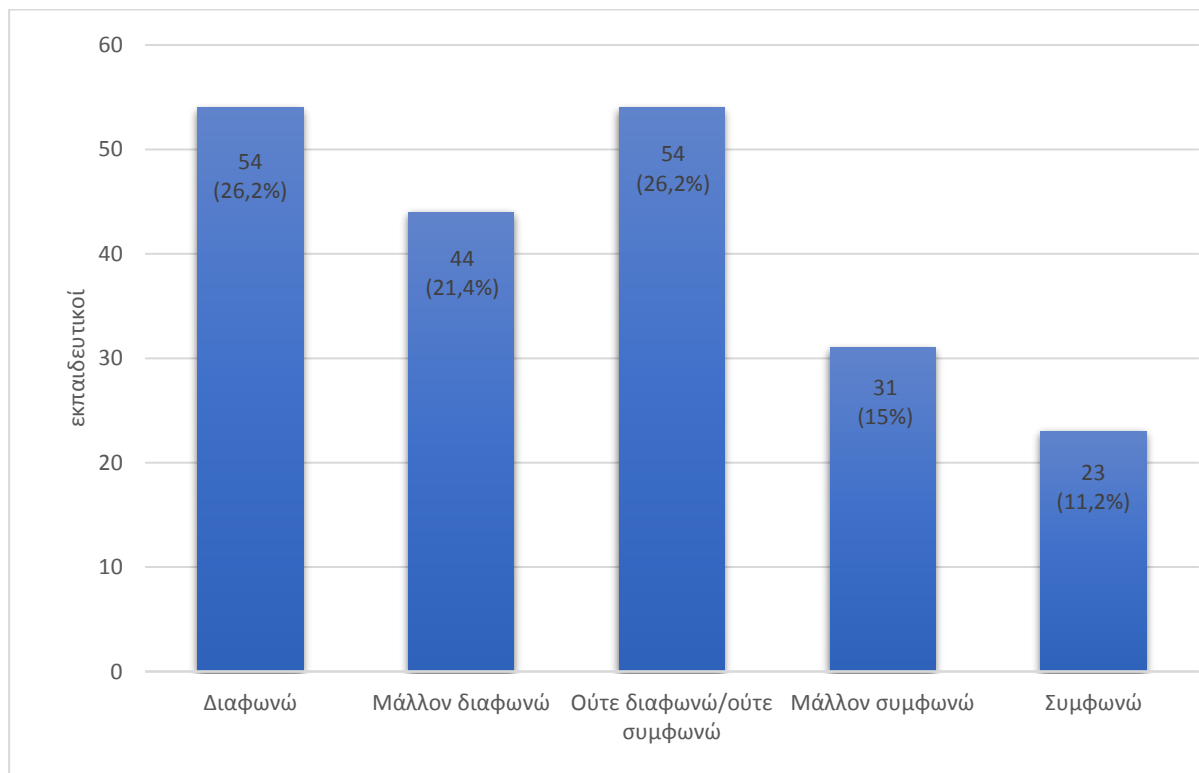
4.4 Συναισθήματα εκπαιδευτικών

Σχετικά με την τρίτη ενότητα του ερωτηματολογίου, αυτή αφορά τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών για τα αρνητικά τους συναισθήματα απέναντι τον θάνατο. Οι ερωτήσεις αφορούν τα εξής συναισθήματα: όπως άγχος θανάτου, την αποφυγή συζήτησης για το θάνατο, το φόβο θανάτου του ίδιου του εκπαιδευτικού και τέλος τον φόβο θανάτου αγαπημένων προσώπων των εκπαιδευτικών. Συγκεκριμένα, αναλύοντας την πρώτη ερώτηση που αφορά το άγχος συζήτησης για το θάνατο, οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών μοιράστηκαν ισόποσα σε όλη την κατανομή, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.7.

Διάγραμμα 4.7
Άγχος συζήτησης θανάτου

Αναλυτικότερα, με ποσοστό 37,8% και πλήθος 78 εκπαιδευτικών δεν αγχώνονταν για το θάνατο, και συγκεκριμένα 15% (31 άτομα) δήλωσαν ότι δεν συμφωνούν ότι τους αγχώνει η συζήτηση για το θάνατο και 22,8% (47 άτομα) δήλωσαν ότι μάλλον διαφωνούν με το άγχος της συζήτησης περί θανάτου. Επίσης, 31,1% (64 άτομα) έχουν ουδέτερη στάση απέναντι στο άγχος της συζήτησης περί θανάτου. Έπειτα, 31,1% των εκπαιδευτικών αγχώνονται για το θάνατο, συγκεκριμένα το 17% (35 άτομα) μάλλον συμφωνούν ότι αγχώνονται στη συζήτηση του θανάτου και τέλος 14,1% (29 άτομα) συμφωνούν ότι τους αγχώνει η συζήτηση για το θάνατο. Παρατηρείται μια παρόμοια ανταπόκριση στα δύο άκρα (διαφωνώ/συμφωνώ) και μια συγκέντρωση πλειοψηφίας στο μέσο (ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ). Τέλος, παρατηρείται μια ισορροπία ανάμεσα σε όσους είναι ουδέτεροι και σε όσους είναι μάλλον θετικοί και θετικοί στο άγχος θανάτου, με 64 εκπαιδευτικούς.

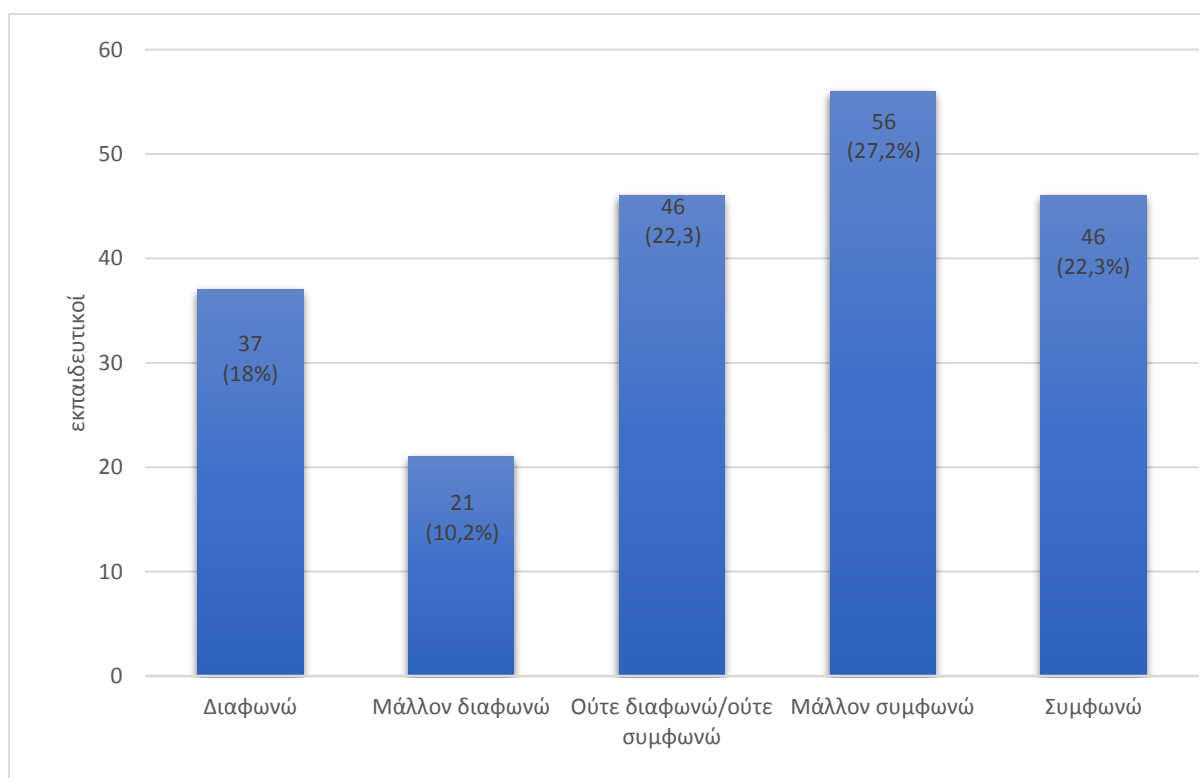

Διάγραμμα 4.8

Αποφυγή συζήτησης θανάτου

Αναλύοντας τις απαντήσεις στην ερώτηση που αφορά την αποφυγή συζήτησης για το θάνατο, οι απαντήσεις ποικίλουν σε όλη την κατανομή του διαγράμματος, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4.8. Αρχικά 98 εκπαιδευτικοί (47,6%) είναι αρνητικοί ως προς τη συζήτηση

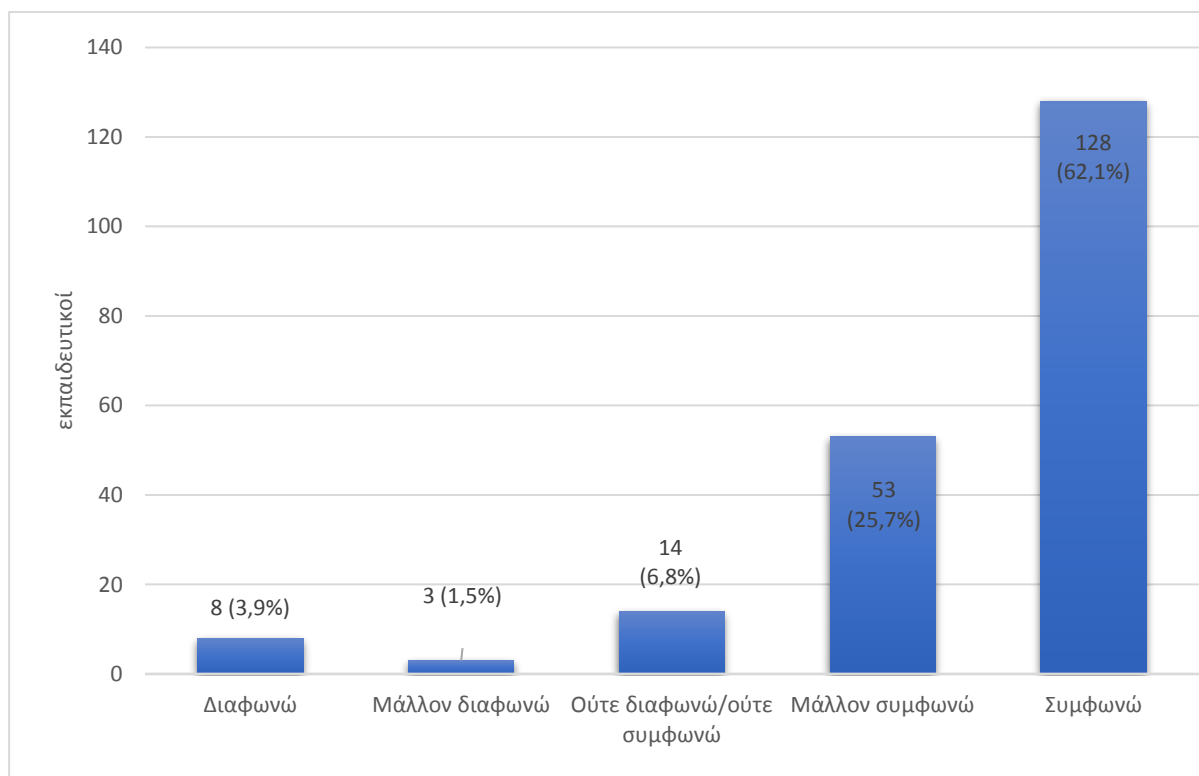
θανάτου. Συγκεκριμένα, 54 εκπαιδευτικοί με ποσοστό 26,2% διαφωνούν και 44 (21,4%) μάλλον διαφωνούν. Ομοίως 54 εκπαιδευτικοί κρατάνε μια ουδέτερη στάση σ αυτό (ούτε διαφωνούν, ούτε συμφωνούν). Οι εκπαιδευτικοί που είναι θετικοί στην αποφυγή της συζήτησης του θανάτου είναι 54, με 31 εκπαιδευτικούς που μάλλον συμφωνούν περί αποφυγής συζήτησης του θανάτου (ποσοστό 15%) και τέλος η μειοψηφία, όντας 23 εκπαιδευτικοί (με ποσοστό 11,2%) οι οποίοι δήλωσαν ότι αποφεύγουν τη συζήτηση περί θανάτου. Σε σχέση με την προηγούμενη ερώτηση, η οποία αφορούσε το άγχος συζήτησης για το θάνατο, οι εκπαιδευτικοί είναι περισσότερο κατανομημένοι για το άγχος συζήτησης θανάτου παρά για την αποφυγή συζήτησης για το θάνατο.

Διάγραμμα 4. 9
Φόβος θανάτου εκπαιδευτικών

Σχετικά με την ερώτηση για τον φόβο θανάτου των εκπαιδευτικών, εκείνοι απάντησαν ως εξής, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.9, 58 δεν φοβούνται το θάνατο τους, με 37 να μην φοβούνται (διαφωνώ), και 21 μάλλον δεν τον φοβούνται (μάλλον διαφωνώ). 46 εκπαιδευτικοί κρατάνε ουδετερότητα (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ). 102 εκπαιδευτικοί είναι θετικοί ως προς το φόβο θανάτου τους, συγκεκριμένα 56 μάλλον συμφωνούν ότι φοβούνται και τέλος 46

συμφωνούν ότι φοβούνται το θάνατό τους. Το επικρατέστερο ποσοστό 27,2% αφορά όσους μάλλον συμφωνούν, ακολουθούν όσοι συμφωνούν και όσοι κρατάνε ουδέτερη στάση με ποσοστό 22,3% έκαστος, 18% όσοι δεν φοβούνται καθόλου τον θάνατό τους και τέλος όσοι μάλλον διαφωνούν στο φόβο θανάτου τους με ποσοστό 10,2%.

Διάγραμμα 4.10

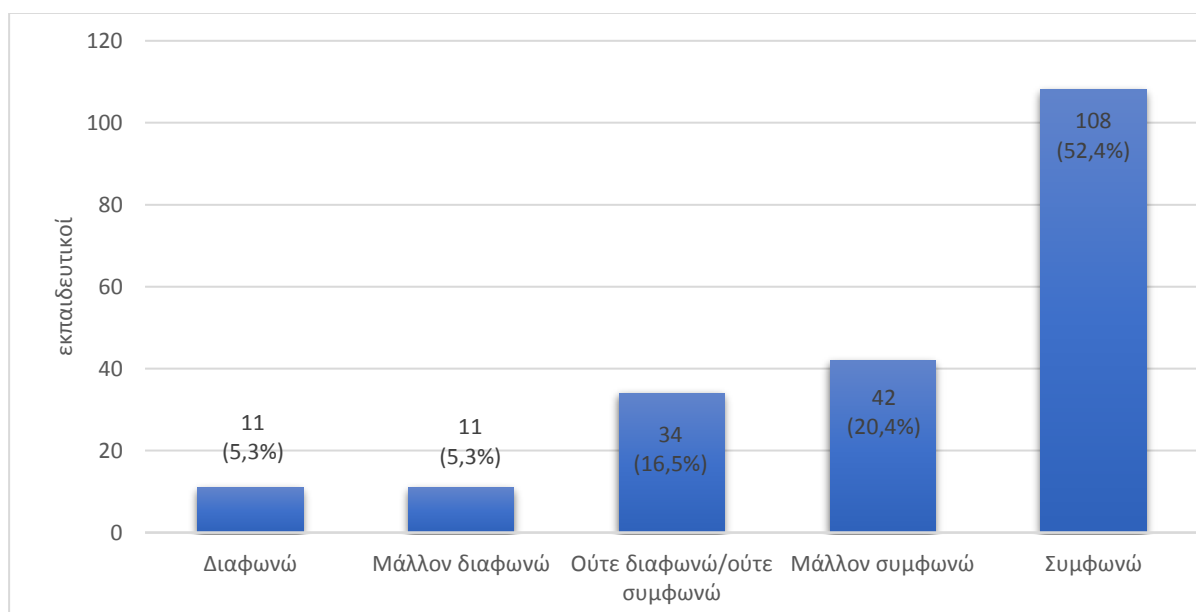
Φόβος θανάτου αγαπημένων προσώπων των εκπαιδευτικών

Αναφορικά με την τελευταία ερώτηση του τρίτου μέρους του ερωτηματολογίου, η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών, δηλαδή 181, φοβούνται τον θάνατο των αγαπημένων τους προσώπων με ποσοστό 87,8% και συγκεκριμένα 128 εκπαιδευτικοί συμφωνούν ότι φοβούνται με ποσοστό 62,1% και έπονται οι μισοί, που είναι 53, οι οποίοι μάλλον φοβούνται με ποσοστό 25,7%, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4.10. Μηδαμινά είναι τα ποσοστά όσων μένουν ουδέτεροι 6,8% (14), διαφωνούν και μάλλον διαφωνούν με ποσοστά 3,9% (8) και 1,5% αντίστοιχα (3). Η πλειοψηφία νιώθει περισσότερο φόβο για το θάνατο των αγαπημένων τους, παρά για το θάνατο των ίδιων των εαυτών τους, όπως φαίνεται συγκρίνοντας τις απεικονίσεις των διαγραμμάτων 4.9 και 4.10 αντίστοιχα.

4.5 Αντιλήψεις εκπαιδευτικών

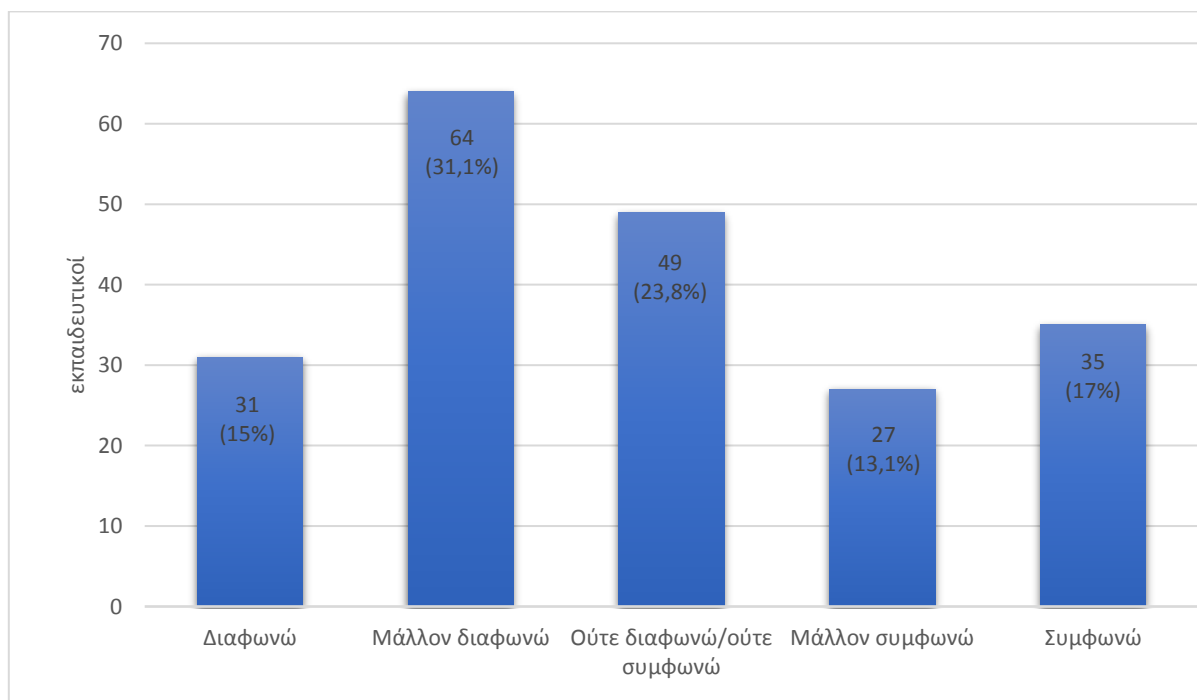
Στην πέμπτη ενότητα αναλύονται οι απαντήσεις που αφορούν στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του πένθους. Η πρώτη ερώτηση αφορά την αντίληψη των εκπαιδευτικών περί ρεαλισμού των λέξεων που πρέπει να χρησιμοποιούνται στους μαθητές αναφορικά με το πένθος, όπως επί παραδείγματι «πέθανε» και όχι «έφυγε». Από το δείγμα των 206 εκπαιδευτικών, πάνω από τους μισούς, 150 εκπαιδευτικοί, με ποσοστό 72,8% είναι θετικοί στον χρήση ρεαλιστικών λέξεων στους μαθητές τους αναφορικά με το θάνατο, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4.11. Συγκεκριμένα, 108 εκπαιδευτικοί με ποσοστό 52,4% συμφώνησαν απόλυτα με τον ρεαλισμό των λέξεων κι επιπλέον 42 εκπαιδευτικοί μάλλον συμφώνησαν με ποσοστό 20,4%. Η απόλυτη μειοψηφία αντιτίθεται στο ρεαλισμό των λέξεων, δηλαδή 22 εκπαιδευτικοί, μοιρασμένοι σε 11 και 11 με απαντήσεις διαφωνώ και μάλλον διαφωνώ και ποσοστό 5,3% αντίστοιχα.

Διάγραμμα 4. 11
Ρεαλισμός λέξεων

Η δεύτερη ερώτηση αφορούσε την αντίληψη ότι οι μαθητές πενθούν όπως οι ενήλικες. Αυτή η ερώτηση πήρε ποικίλες απαντήσεις, όπως απεικονίζεται στον Πίνακα 4.12. Αναλυτικά, 95 εκπαιδευτικοί διαφωνούν ότι τα παιδιά πενθούν όπως οι ενήλικες, με 31 εκπαιδευτικούς να

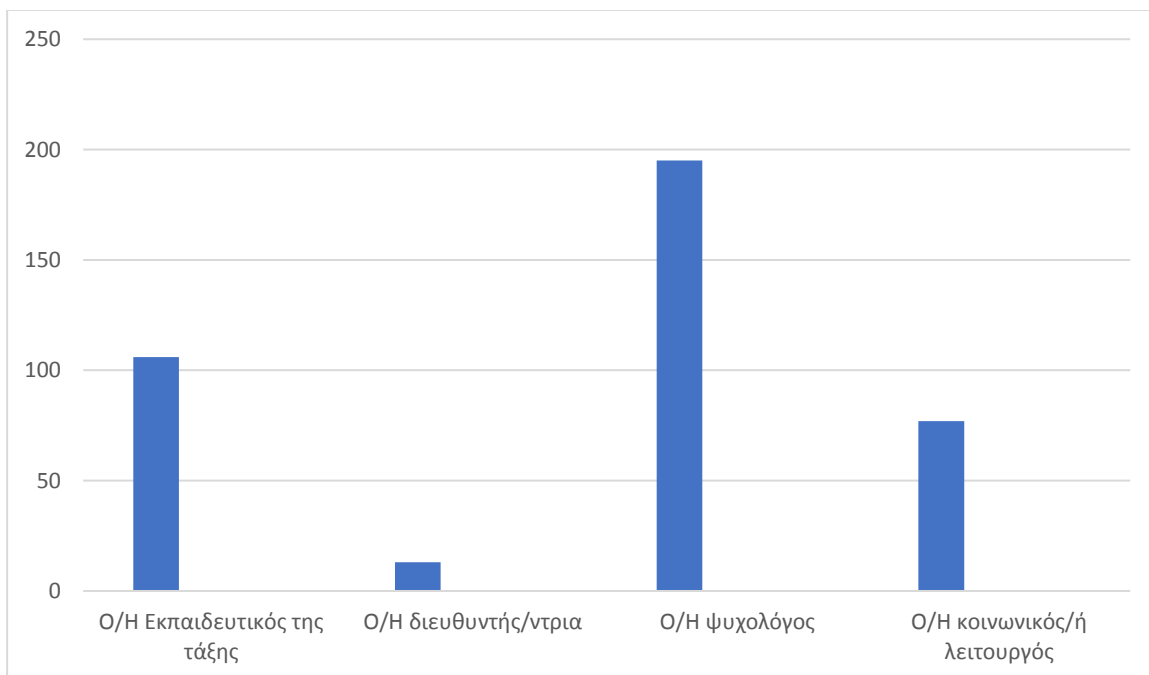
διαφωνούν και 64 μάλλον να διαφωνούν με ποσοστά 15% και 31,1% αντίστοιχα., 49 εκπαιδευτικούς να διατηρούν ουδέτερη στάση (ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ) με ποσοστό 23,8% και τέλος 61 εκπαιδευτικούς να συμφωνούν περί ομοιότητας του πένθους των παιδιών και των ενηλίκων, με 27 εκπαιδευτικούς με ποσοστό 13,1% μάλλον να συμφωνούν και 35 εκπαιδευτικούς με ποσοστό 17%, να συμφωνούν

Διάγραμμα 4. 12

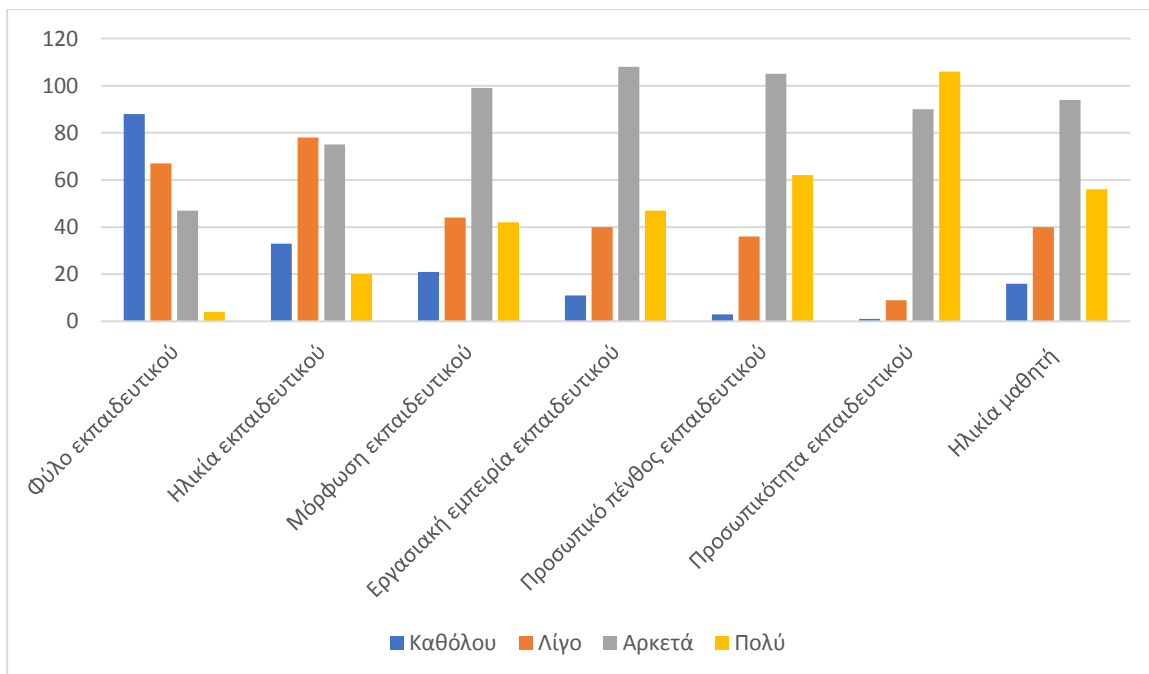
Ομοιότητα βίωσης πένθους μαθητών με ενηλίκων

Η προτελευταία ερώτηση αφορά την αντίληψη των εκπαιδευτικών για το ποιος είναι κατάλληλος στη διαχείριση του θανάτου. Η συγκεκριμένη ερώτηση δεχόταν παραπάνω από μια απαντήσεις στον κάθε ερωτηθέντα εκπαιδευτικό. Η συντριπτική πλειοψηφία όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.13, οι 195 από τους 206 εκπαιδευτικούς, επέλεξαν τον/την ψυχολόγο ως καταλληλότερο για να συζητήσει για το θάνατο, ακολουθεί ο/η εκπαιδευτικός της τάξης με τους μισούς περίπου, δηλαδή τους 106 εκπαιδευτικούς, ακολουθούν 77, οι οποίοι επέλεξαν τον/την κοινωνικό λειτουργό και τέλος 13 μόνο επέλεξαν τον/την διευθυντή/ντρια.

Διάγραμμα 4.13

Καταλληλότερος διαχειριστής πένθους

Διάγραμμα 4.14

Παράγοντες επηρεασμού της διαχείρισης πένθους

Η τελευταία ερώτηση αφορούσε την γνώμη των εκπαιδευτικών για το πόσο επηρεάζουν ορισμένοι παράγοντες τον τρόπο διαχείρισης του πένθους από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν κάποια δημογραφικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού, όπως το φύλο, η ηλικία, η μόρφωση, η εργασιακή εμπειρία, τα προσωπικά βιώματα του, όπως το προσωπικό πένθος του γονέα ή των γονέων του εκπαιδευτικού, και τέλος η προσωπικότητα και αναφορικά με τους μαθητές, η ηλικία του μαθητή τους. Θα γίνει λεπτομερής ανάλυση του Διαγράμματος 4.14. Στον πρώτο παράγοντα που αφορούσε το φύλο, η πλειοψηφία πιστεύει πως δεν επηρεάζει καθόλου ή και λίγο, δηλαδή 88 κι 67 εκπαιδευτικοί αντίστοιχα. Ακολουθούν 47 που πιστεύουν ότι επηρεάζει αρκετά κι μόνο 4 που πιστεύουν πολύ στον επηρεασμό του φύλου. Στον παράγοντα ηλικία, η πλειοψηφία των απαντήσεων κυμαίνονται στο «λίγο» 78 εκπαιδευτικοί, και «αρκετά» με 75 εκπαιδευτικούς, 33 δήλωσαν ότι δεν επηρεάζει καθόλου η ηλικία και τέλος πολύ πιστεύουν 20 εκπαιδευτικοί.

Αναφορικά με τη μόρφωση, η συντριπτική πλειοψηφία πιστεύει ότι αρκετά και πολύ επηρεάζει η μόρφωση με 99 και 42 εκπαιδευτικούς αντίστοιχα. Οι υπόλοιποι εκπαιδευτικοί πιστεύουν στην ελάχιστη επιρροή της μόρφωσης (44) και τέλος μόνο 21 δεν πιστεύουν καθόλου στην επιρροή της. Η εργασιακή εμπειρία φαίνεται να επηρεάζει αρκετά την διαχείριση θανάτου, σύμφωνα με πάνω με τους μισούς εκπαιδευτικούς (108) του δείγματος (206). Ακολουθούν 47 εκπαιδευτικοί που υποστηρίζουν την πολύ επιρροή, 40 πιστεύουν στην λίγη επιρροή και 11 ότι δεν επηρεάζει καθόλου. Σχετικά με το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού, σχεδόν οι μισοί (105) πιστεύουν στην αρκετή επιρροή αυτού του παράγοντα στην διαχείριση του μαθητικού πένθους, 62 στην πολύ επιρροή, 36 στην λίγη και 3 μόνο στην καθόλου επιρροή.

Όσον αφορά την προσωπικότητα του εκπαιδευτικού, η συντριπτική πλειοψηφία πιστεύει στην αρκετή ή και πολύ επιρροή στη διαχείριση του πένθους, αντίστοιχα 90 και 106 εκπαιδευτικοί. Η μειοψηφία θεωρεί πως επηρεάζει λίγο (9) και ένας μόνο εκπαιδευτικός δεν θεωρεί παράγοντα επηρεασμού την προσωπικότητα του εκπαιδευτικού στην διαχείριση του πένθους που βιώνουν οι μαθητές. Τέλος, σύμφωνα με το δείγμα, που είναι 206 εκπαιδευτικοί, οι 94 απάντησαν ότι αρκετά επηρεάζει η ηλικία του μαθητή, 56 ότι επηρεάζει πολύ, 40 λίγη επιρροή και τέλος 16 καθόλου επιρροή.

4.6 Ανάλυση αποτελεσμάτων των ερευνητικών ερωτημάτων

Στην έκτη ενότητα αναλύονται τα δυο ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή της έρευνας. Συγκεκριμένα θα αναλυθεί η ετοιμότητα και η άνεση διαχείρισης μαθητικού πένθους, η αποφυγή συζήτησης θανάτου, το άγχος του θανάτου, ο φόβος του θανάτου των εκπαιδευτικών και θα συσχετιστούν με τις μεταβλητές του φύλου, της ηλικίας, της εργασιακής εμπειρίας καθώς και του προσωπικού πένθους του γονέα των εκπαιδευτικών. Θα αναλυθεί η ερώτηση 9 και 10 του δεύτερου μέρους του ερωτηματολογίου κι η ερώτηση 15, 16 και 17 του τέταρτου μέρους του ερωτηματολογίου. Οι μεταβλητές φαίνονται στα ερωτήματα 1, 2, 6, 7 του πρώτου μέρους του ερωτηματολογίου, στην ερώτηση 11 του δεύτερου μέρους του ερωτηματολογίου και στην ερώτηση 22 του τέταρτου και τελευταίου μέρους του ερωτηματολογίου.

Πόσο έτοιμοι είστε για να διαχειριστείτε το πένθος των μαθητών σας;

Αναφορικά με την μεταβλητή του φύλου σε σχέση με την ετοιμότητα διαχείρισης του μαθητικού πένθους, οι απαντήσεις των αντρών κυμάνθηκαν από το λίγο έως το πολύ, με 4 να είναι αρνητικοί με 4 δηλώνουν λίγη ετοιμότητα, 15 θετικοί (10 αρκετή και τέλος 5 πολύ), ενώ οι γυναίκες απάντησαν 98 αρνητικές (19 καθόλου, 80 λίγο) και 87 θετικές (76 αρκετά και 11 πολύ), όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.11. Οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί δεν θεωρούν πως αν είναι άντρας ή γυναίκα εκπαιδευτικός παίζει ρόλο στο πως να διαχειριστεί το πένθος των μαθητών του.

Πίνακας 4.11

Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση το φύλο

Ετοιμότητα/ Φύλο	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
Άρρεν	0	4	10	5	20
Θήλυ	19	80	76	11	186
Σύνολο	19	84	86	16	206

Επίσης σύμφωνα με τον Πίνακα 4.12 σχετικά με την μεταβλητή της ηλικίας, οι νεότεροι εκπαιδευτικοί, δήλωσαν 12 αρνητικοί ως προς την ετοιμότητα (καθόλου 2, 10 λίγο) και θετικοί (8 αρκετή και ένας πολύ). Σχετικά με τους 31-40 ετών, 43 είναι αρνητικοί (5 καθόλου, 38 λίγο) και 29 θετικοί (24 αρκετή, 5 πολύ). Στην ηλικιακή ομάδα 41-50 ετών, οι 21 απάντησαν θετικά (6 καθόλου, 15 λίγο) και 29 θετικά (24 αρκετά και 6 πολύ). Στους εκπαιδευτικούς άνω των 51 ετών, 27 είναι αρνητικοί (6 είπαν καθόλου, 21 λίγο) και 35 θετικοί (30 αρκετά και 5 πολύ). Παρατηρείται μια μειοψηφία στις ακραίες απαντήσεις (καθόλου/πολύ), και μια συγκέντρωση πλειοψηφίας στις μέσες κλίμακες, όπως λίγο και αρκετά. Παρατηρείται πως όσο αυξάνει η ηλικία τόσο η πλειοψηφία των απαντήσεων συγκεντρώνεται στην αρκετή και πολύ ετοιμότητα.

Πίνακας 4.12

Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση την ηλικία

Ετοιμότητα/ Ηλικία	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
>30	2	10	8	1	21
31-40	5	38	24	5	72
41-50	6	15	24	6	51
<51	6	21	30	5	62
Σύνολο	19	84	86	17	206

Πίνακας 4.13

Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση την εργασιακή εμπειρία

Ετοιμότητα/ Εργασιακή εμπειρία	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
0-5	7	32	20	3	62
6-10	5	12	15	2	34
11-15	2	7	5	4	18
16-20	4	11	22	3	40
<21	1	22	24	5	52
Σύνολο	19	84	86	17	206

Με βάση την μεταβλητή της εργασιακής εμπειρίας, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.14, οι λιγότερο έμπειροι, οι οποίοι είναι 62, μοίρασαν τις απαντήσεις, όντας περισσότερο αρνητικοί παρά θετικοί στην ετοιμότητα διαχείρισης του μαθητικού πένθους, με 39 αρνητικά (7 καθόλου, 32 λίγο) και 23 θετικά (20 αρκετά, 3 πολύ). Έπειτα, οι 34 εκπαιδευτικοί με εργασιακή εμπειρία 6 έως και 10 έτη, διχάστηκαν, καθώς μοιράστηκαν ίσα στις θετικές και αρνητικές απαντήσεις. Οι αρνητικές απαντήσεις κι οι θετικές ήταν 17, με τις αρνητικές να μοιράζονται 5 καθόλου και 12 λίγο και οι θετικές να μοιράζονται με 15 αρκετά και 2 πολύ. Οι έχοντας 11 έως και 15 χρόνια που είναι 18, μοίρασα τις απαντήσεις τους πάλι στη μέση με 9 αρνητικές και 9 θετικές αποκρίσεις. Συγκεκριμένα, στην αρνητική απόκριση, οι 2 είπαν καθόλου και οι 7 λίγο, και ακολούθως στην θετική απόκριση, οι 5 αρκετά και οι 2 πολύ. Ακολουθούν οι έχοντας εμπειρία 16 έως 20 έτη, που είναι 40, και υπερέχουν θετικά στην ετοιμότητα, με 25 απαντήσεις (22 αρκετά, 3 πολύ), και 15 αρνητικές απαντήσεις (4 καθόλου, 11 λίγο). Τέλος, οι 52 είναι οι πιο έμπειροι εργασιακά (με 21 έτη και άνω προϋπηρεσίας) μοίρασαν τις απαντήσεις τους σχεδόν ισόποσα ανάμεσα στις θετικές και αρνητικές απαντήσεις αναφορικά με την ετοιμότητα διαχείρισης μαθητικού πένθους, με 23 αρνητικές απαντήσεις (1 καθόλου, 22 λίγο), και με 27 θετικές απαντήσεις (24 αρκετά, 5 πολύ).

Πίνακας 4.14

Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης

Ετοιμότητα/ Βαθμίδα	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
Πρωτοβάθμια	14	57	56	11	138
Δευτεροβάθμια	5	27	30	6	68
Σύνολο	19	84	86	17	206

Συγκρίνοντας τις απαντήσεις με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης με την ετοιμότητα διαχείρισης μαθητικού πένθους, οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας απάντησαν ως εξής: 61 εκπαιδευτικοί απάντησαν αρνητικά (14 καθόλου, 57 λίγο), και 67 απάντησαν θετικά (56 αρκετά, 11 πολύ). Επίσης από τους 68 εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας απάντησαν οι 31 αρνητικά (5 καθόλου, 27 λίγο) και οι 36 θετικά στην ετοιμότητα (30 αρκετά και 6 πολύ ετοιμότητα). Οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας πάνω από τους μισούς επέλεξαν τις

απαντήσεις καθόλου κι λίγο, ενώ οι εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας είναι σχεδόν μοιρασμένοι στο καθόλου/λίγο και στο αρκετά/πολύ.

Πίνακας 4.15
Ετοιμότητα εκπαιδευτικών με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού

Ετοιμότητα/ Πένθος	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
Ναι	4	33	40	11	88
Όχι	15	51	46	6	118
Σύνολο	19	84	86	17	206

Σχετικά με το προσωπικό πένθος του γονέα των εκπαιδευτικών, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.15, από όσους απάντησαν θετικά, που είναι 88 όσοι έχουν χάσει τους γονείς τους ή τον ένα γονέα τους, οι απαντήσεις τους είναι: 37 είναι αρνητικοί στην ετοιμότητα διαχείρισης του μαθητικού πένθους (4 καθόλου, 33 λίγο), και 51 θετικοί (40 αρκετά και 11 πολύ). Ενώ από την άλλη, όσοι απάντησαν αρνητικά, οι 118 εκπαιδευτικοί, απάντησαν ως εξής: 66 ήταν αρνητικοί (15 καθόλου, 51 λίγο) και 52 θετικοί (46 αρκετά και 6 πολύ).

Πόσο άνετα νιώθετε να διαχειριστείτε το πένθος των μαθητών σας;

Το πρώτο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την άνεση των εκπαιδευτικών στη διαχείριση μαθητικού πένθους και κατά πόσο επηρεάζεται βάση των μεταβλητών του φύλου, της ηλικίας, της εργασιακής εμπειρίας, την βαθμίδα εκπαίδευσης και το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού, αναφορικά με το θάνατο του γονέα του ή των γονέων του. Αρχικά συγκρίνοντας την άνεση διαχείρισης του πένθους με την μεταβλητή του φύλου, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.16, οι άντρες απάντησαν αρνητικά ως προς την άνεση της διαχείρισης του πένθους, με 2 ν' απαντάνε καθόλου και 6 λίγο και 11 είναι θετικοί ως προς την άνεση διαχείρισης του πένθους, με 9 ν' απαντάνε αρκετά και 3 πολύ, ενώ οι γυναίκες απάντησαν 102 να είναι αρνητικές (23 καθόλου, 79 λίγο) και 84 να είναι θετικές (77 αρκετά και 7πολύ).

Πίνακας 4.16**Άνεση εκπαιδευτικών με βάση το φύλο**

Άνεση/ Φύλο	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
Άρρεν	2	6	9	3	20
Θήλυ	23	79	77	7	186
Σύνολο	25	85	86	10	206

Αναφορικά με την μεταβλητή της ηλικίας των εκπαιδευτικών, που εξετάζει ο Πίνακας 4.17, οι 21 νεότεροι ηλικιακά εκπαιδευτικοί απάντησαν: 11 είχαν αρνητική στάση στην άνεση της διαχείρισης του πένθους (λίγο), και οι 10 θετική (9 αρκετά και ένας πολύ) 36 και πολύ. Στην ηλικιακή κλίμακα 31-40 ετών, από τους 72 εκπαιδευτικούς, 42 είχαν αρνητική απάντηση (6 καθόλου, 36 λίγο) και θετικά απάντησαν 30 (27 αρκετά και 3πολύ). Από τους 51 εκπαιδευτικούς με ηλικία 41-50 ετών, απάντησαν οι 25 αρνητικά (8 καθόλου, 7 λίγο) και οι 26 θετικά (23 αρκετά, 3 πολύ). Στην ηλικιακή ομάδα 51 ετών και άνω, οι 62 εκπαιδευτικοί απάντησαν 32 αρνητικά (11 καθόλου, 21 λίγο) και 30 θετικά (27 αρκετά, 3 πολύ).

Πίνακας 4.17**Άνεση εκπαιδευτικών με βάση την ηλικία**

Άνεση/ Ηλικία	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
>30	0	11	9	1	21
31-40	6	36	27	3	72
41-50	8	17	23	3	51
<51	11	21	27	3	62
Σύνολο	25	85	86	10	206

Με βάση την μεταβλητή της εργασιακής εμπειρίας σε σχέση με την άνεση της διαχείρισης, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.18, οι 62 εκπαιδευτικοί έχοντες προϋπηρεσία έως 5 ετών, οι 38 απάντησαν αρνητικά 8 απάντησαν καθόλου, 30 απάντησαν λίγο, 22 απάντησαν αρκετά και 2 απάντησαν πολύ αναφορικά με την άνεση διαχείρισης του μαθητικού πένθους. Οι 52

εκπαιδευτικοί έχοντας άνω των 21 ετών προϋπηρεσία απάντησαν τα ακόλουθα: 24 αρνητικά (5 καθόλου, 19 λίγο), και 28 θετικά (25 αρκετά, 3 πολύ). Από τους 40 έχοντες προϋπηρεσία 16-20 έτη, 20 απάντησαν αρνητικά (6 καθόλου, 14 λίγο) και 20 θετικά με όλους να απαντάνε αρκετά. Κανένας εκπαιδευτικός με εμπειρία 16-20 έτη δεν απάντησε την επιλογή «πολύ». Από τους 34 έχοντες προϋπηρεσία 6-10 έτη, 28 αποκρίθηκαν αρνητικά (14 καθόλου, 14 λίγο) και 16 αποκρίθηκαν θετικά (14 αρκετά, 2 πολύ).

Πίνακας 4.18

Άνεση εκπαιδευτικών με βάση την εργασιακή εμπειρία

Άνεση/ Εργασιακή εμπειρία	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
0-5	8	30	22	2	62
6-10	4	14	14	2	34
11-15	2	8	5	3	18
16-20	6	14	20	0	40
<21	5	19	25	3	52
Σύνολο	25	85	86	10	206

Πίνακας 4.19

Άνεση εκπαιδευτικών με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης

Άνεση/ Βαθμίδα	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
Πρωτοβάθμια	17	56	59	6	138
Δευτεροβάθμια	8	29	27	4	68
Σύνολο	25	85	86	10	206

Συγκρίνοντας τις απαντήσεις με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 4.19, οι 138 εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας απάντησαν ως εξής όσον αφορά την άνεση διαχείρισης μαθητικού πένθους: 73 αρνητικά (17 είπαν καθόλου, 56 λίγο) και 65

αρνητικά (59 αρκετά και 6 πολύ). Επίσης οι 88 εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας απάντησαν: 37 αρνητικά (8 καθόλου, 29 λίγο) και 31 θετικά (27 αρκετά και 4 πολύ).

Πίνακας 4.20

Άνεση εκπαιδευτικών με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού

Άνεση/ Πένθος	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Σύνολο
Ναι	9	33	41	5	88
Όχι	16	52	45	5	118
Σύνολο	25	85	86	10	206

Σχετικά με το προσωπικό πένθος του γονέα των εκπαιδευτικών, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.20, από όσους απάντησαν θετικά, δηλαδή οι 88, οι 42 απαντήσεις τους είναι αρνητικές αναφορικά με την άνεση των εκπαιδευτικών στη διαχείριση του πένθους που βιώνουν οι μαθητές τους (9 Καθόλου, 33 λίγο,) και 46 θετικές (41 αρκετά και 5 πολύ). Ενώ από την άλλη, όσοι απάντησαν αρνητικά, δηλαδή οι 118, απάντησαν ως εξής: 16 καθόλου, 52 λίγο, 45 αρκετά και 5 πολύ.

Η συζήτηση για το θάνατο σας αγχώνει

Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε ένα αρνητικό συναίσθημα και συγκεκριμένα το άγχος του θανάτου των εκπαιδευτικών. Θα διερευνηθεί η επιρροή του άγχους θανάτου με τους εξής παράγοντες: το φύλο, την ηλικία, την εργασιακή εμπειρία, την βαθμίδα εκπαίδευσης και το πένθος γονέα/γονέων του εκπαιδευτικού. Ο πίνακας 4.21 δείχνει τα αποτελέσματα της σύγκρισης των απαντήσεων του άγχους του θανάτου με βάση την παράμετρο του φύλου. Από τους 20 άντρες, οι 15 άντρες είναι αρνητικοί ως προς το άγχος του θανάτου (7 καθόλου, 8 λίγο) και οι 4 άντρες είναι θετικοί ως προς το άγχος (2 μάλλον συμφωνών, 2 συμφωνώ) και ένας έχει ουδέτερη στάση. Από τις 186 γυναίκες, οι 63 είναι αρνητικές ως προς το άγχος θανάτου (24 διαφωνώ, 39 μάλλον διαφωνώ), 63 είναι ουδέτερες, οι 60 είναι αρνητικές (33 μάλλον συμφωνώ, 27 συμφωνώ). Οι γυναίκες είναι διχασμένες στην ουδέτερη στάση και την αρνητική στάση αναφορικά με το άγχος θανάτου.

Πίνακας 4.21**Άγχος θανάτου με βάση το φύλο**

Άγχος θανάτου/ Φύλο	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Άρρεν	7	8	1	2	2	20
Θήλυ	24	39	63	33	27	186
Σύνολο	31	47	64	35	29	206

Πίνακας 4.22**Άγχος θανάτου με βάση την ηλικία**

	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Σύνολο
>30	1	6	8	4	2	21
31-40	11	13	26	14	8	72
41-50	8	15	12	7	9	51
<51	11	13	18	10	10	62
Σύνολο	31	47	64	35	29	206

Στον Πίνακα 4.22 φαίνεται κατά πόσο επηρεάζει η ηλικία του εκπαιδευτικού το άγχος θανάτου. Στις νεότερες ηλικίες φαίνονται μοιρασμένες οι στάσεις των εκπαιδευτικών. Συγκεκριμένα, οι αρνητικές στάσεις είναι 7 (ένας διαφωνεί, 6 μάλλον διαφωνούν), 8 κρατάνε ουδετερότητα, και 6 θετικές στάσεις (4 μάλλον συμφωνούν, 2 συμφωνούν). Από τους 72 εκπαιδευτικούς ηλικιακής ομάδας 31-40 ετών, οι 24 κρατάνε αρνητική στάση στο άγχος θανάτου (11 διαφωνώ, 13 μάλλον διαφωνώ), 26 κρατάνε ουδέτερη στάση, 22 κρατάνε θετική στάση (14 μάλλον διαφωνώ, 8 συμφωνώ). Από τους 51 εκπαιδευτικούς ηλικιακής ομάδας 41-50, οι 23 κρατάνε αρνητική στάση (8 διαφωνώ, 15 μάλλον διαφωνώ), 12 κρατάνε ουδέτερη στάση και τέλος με θετική στάση 16 εκπαιδευτικοί (7 μάλλον συμφωνώ, 9 συμφωνώ). Τέλος, οι 62 εκπαιδευτικοί ηλικιακής ομάδας άνω των 51 ετών, απάντησαν αρνητικά 24 (11 διαφωνώ, 13

μάλλον διαφωνώ), 18 απάντησαν ουδέτερα (ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ) και 20 απάντησαν θετικά (10 μάλλον συμφωνώ, 10 συμφωνώ).

Πίνακας 4.23

Άγχος θανάτου με βάση την εργασιακή εμπειρία

Άγχος θανάτου/ Εργασιακή εμπειρία	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Σύνολο
0-5	10	13	15	15	9	62
6-10	2	10	12	6	4	34
11-15	3	4	8	1	2	18
16-20	7	9	12	5	7	40
<21	9	11	17	8	7	52
Σύνολο	31	47	64	35	29	206

Κατά πόσο επηρεάζει το άγχος του θανάτου η εργασιακή εμπειρία δείχνει ο Πίνακας 4.23. Από τους 62 εκπαιδευτικούς με την μικρότερη κλίμακα εργασιακής εμπειρίας (0-5 ετών), οι 23 απάντησαν αρνητικά (10 διαφωνώ, 13 μάλλον διαφωνώ), 15 απάντησαν ουδέτερα και 24 απάντησαν θετικά (15 μάλλον συμφωνώ, 9 συμφωνώ). Οι 34 εκπαιδευτικοί της δεύτερης κλίμακας εργασιακής εμπειρίας (6 έως 10 ετών) μοίρασαν τις απαντήσεις τους ως εξής: 12 αρνητικά (2 διαφωνώ, 10 μάλλον διαφωνώ), 12 ουδέτερα και 10 θετικά (6 μάλλον συμφωνώ, 4 συμφωνώ). Έπειτα η τρίτη κλίμακα εργασιακής εμπειρίας (11-15 έτη), αποτελούμενοι από 18 εκπαιδευτικούς, 7 έδωσαν αρνητική απάντηση (3 διαφωνώ, 4 μάλλον διαφωνώ), 8 έδωσαν ουδέτερη απάντηση και 3 δώσαν θετική απάντηση (ένας μάλλον διαφωνεί, 2 συμφωνούν). Η τέταρτη κλίμακα εργασιακής εμπειρίας αποτελούμενη από 40 εκπαιδευτικούς (16-20 έτη) απάντησε περισσότερο ουδέτερα (12) και θετικά (5 μάλλον συμφωνώ, 7 συμφωνώ) και λιγότερα αρνητικά με 16 εκπαιδευτικούς (7 διαφωνώ, 9 μάλλον διαφωνώ). Τέλος, οι 52 εκπαιδευτικοί της τελευταίας κλίμακας εργασιακής εμπειρίας (άνω των 21 έτη), απάντησαν ως ακολούθως: οι 20 αρνητικά (9 διαφωνώ, 11 μάλλον διαφωνώ), οι 17 ουδέτερα (ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ), και 15 θετικά (8 μάλλον συμφωνώ, 7 συμφωνώ).

Το άγχος θανάτου με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών μελετά ο Πίνακας 4.24. Αναλυτικότερα, οι 138 εκπαιδευτικοί Πρωτοβάθμιας απάντησαν 45 αρνητικά (19 διαφωνώ, 26 μάλλον διαφωνώ), 51 ουδέτερα (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ) και 44 θετικά (23 μάλλον συμφωνώ, 19 συμφωνώ). Οι 68 εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας απάντησαν μοιρασμένοι θετικές και αρνητικές απαντήσεις, συγκεκριμένα, 23 (12 διαφωνώ, 21 μάλλον διαφωνώ), 22 θετικά (12 μάλλον συμφωνώ, 10 συμφωνώ), και 13 ουδέτερες απαντήσεις (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ).

Πίνακας 4.24

Άγχος θανάτου με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης

Άγχος θανάτου/ Βαθμίδα	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνών	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Πρωτοβάθμια	19	26	51	23	19	138
Δευτεροβάθμια	12	21	13	12	10	68
Σύνολο	31	47	64	35	29	206

Πίνακας 4.25

Άγχος θανάτου με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού

Άγχος θανάτου/ Πένθος	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνών	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Ναι	20	21	22	15	10	88
Όχι	11	26	42	20	19	118
Σύνολο	31	47	64	35	29	206

Στον Πίνακα 4.25 αναλύεται το άγχος του θανάτου με βάση το προσωπικό πένθος του γονέα/γονέων του εκπαιδευτικού. Συγκεκριμένα, από τους 88 εκπαιδευτικούς, οι οποίοι έχουν ζήσει πένθος, οι 41 απάντησαν αρνητικά (20 διαφωνώ, 21 μάλλον διαφωνώ), 22 απάντησαν ουδέτερα και 25 θετικά (15 μάλλον συμφωνώ, 10 συμφωνώ). Από τους 118 εκπαιδευτικούς

που δεν έχουν ζήσει πένθος, οι 37 απάντησαν αρνητικά (11 διαφωνώ, 26 μάλλον διαφωνώ), 42 ουδέτερα και 39 απάντησαν θετικά (20 μάλλον συμφωνώ, 19 συμφωνώ).

Προσπαθείτε να αποφεύγετε να συζητάτε το θέμα του θανάτου

Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την αποφυγή συζήτησης του θανάτου από τους εκπαιδευτικούς και πώς επηρεαζόταν αυτή τη στάση από το φύλο, την ηλικία, την εργασιακή εμπειρία, την βαθμίδα εκπαίδευσης και το προσωπικό πένθος γονέα ή γονέων των εκπαιδευτικών. Στον Πίνακα 4.26 αναλύεται η αποφυγή συζήτησης θανάτου με βάση το φύλο. Οι άρρενες εκπαιδευτικοί που είναι 20, οι 12 απάντησαν αρνητικά (6 διαφωνώ, 6 μάλλον διαφωνώ), οι 5 απάντησαν ουδέτερα (ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ) και οι 3 απάντησαν θετικά (συμφωνώ) και κανέναν να μην έχει επιλέξει την απάντηση «μάλλον συμφωνώ». Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί που είναι 186, 86 απάντησαν αρνητικά (48 διαφωνώ, 38 μάλλον διαφωνώ), 49 απάντησαν ουδέτερα και 51 απάντησαν θετικά (31 μάλλον συμφωνώ, 20 συμφωνώ)

Πίνακας 4.26

Αποφυγή συζήτησης θανάτου με βάση το φύλο

Αποφυγή συζήτησης θανάτου/ Φύλο	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Άρρεν	6	6	5	0	3	20
Θήλυ	48	38	49	31	20	186
Σύνολο	54	44	54	31	23	206

Ο Πίνακας 4.27 δείχνει την σχέση της αποφυγής συζήτησης του θανάτου με την ηλικία του εκπαιδευτικού. Οι μικρότεροι ηλικιακά εκπαιδευτικοί, που είναι 21, απάντησαν 8 αρνητικά (4 διαφωνώ, 4 μάλλον διαφωνώ), 5 ουδέτερα και 8 θετικά (7 μάλλον συμφωνώ, ένας συμφωνεί). Οι 72 εκπαιδευτικοί ηλικιακής ομάδας 31-40 ετών, 33 κράτησαν αρνητική στάση (16 διαφωνώ, 17 μάλλον διαφωνώ), 20 κράτησαν ουδέτερη στάση, 19 κράτησαν θετική στάση (8 μάλλον συμφωνώ, 11 συμφωνώ). Έπειτα, από τους 51 εκπαιδευτικούς με ηλικία 41-50 ετών, οι μισοί διάκειται αρνητικά ως προς τη αποφυγή συζήτησης θανάτου (13 διαφωνώ, 12 μάλλον διαφωνώ), και ισάριθμα από 13 εκπαιδευτικούς διάκεινται ουδέτερα και θετικά (7 μάλλον

συμφωνώ, 6 συμφωνώ). Τέλος, οι 62 εκπαιδευτικοί ηλικίας άνω των 51 ετών απάντησαν οι μισοί αρνητικά (21 διαφωνώ, 11 μάλλον διαφωνώ), 16 ουδέτερα, και 14 θετικά (9 μάλλον συμφωνώ, 5 συμφωνώ).

Πίνακας 4.27

Αποφυγή συζήτησης θανάτου με βάση την ηλικία

Αποφυγή συζήτησης θανάτου/ Ηλικία	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Σύνολο
>30	4	4	5	7	1	21
31-40	16	17	20	8	11	72
41-50	13	12	13	7	6	51
<51	21	11	16	9	5	62
Σύνολο	54	44	54	31	23	206

Στον Πίνακα 4.28 αναφέρεται η συσχέτιση αποφυγής συζήτησης θανάτου με την εργασιακή εμπειρία. Στην ελάχιστη εργασιακή εμπειρία (0-5 έτη), οι μισοί εκπαιδευτικοί από τους 62, απάντησαν αρνητικά (14 διαφωνώ, 11 μάλλον διαφωνώ), 16 έχουν ουδέτερη στάση και 21 απάντησαν θετικά (13 μάλλον συμφωνώ, 8 συμφωνώ). Οι έχοντες 6-10 έτη προϋπηρεσία, οι οποίοι αποτελούνται από 34 εκπαιδευτικούς, διάκινται αρνητικά οι 15 (5 διαφωνώ, 10 μάλλον διαφωνώ), οι 10 ουδέτερα, οι 9 αρνητικά (5 μάλλον συμφωνώ, 4 συμφωνώ). Από τους 18 εκπαιδευτικούς με 11-15 έτη εργασιακής εμπειρίας, πάνω από τους μισούς, 11 εκπαιδευτικοί έδωσαν αρνητική απάντηση (6 διαφωνώ, 5 μάλλον διαφωνώ), 5 έδωσαν ουδέτερη απάντηση και 2 έδωσαν θετική απάντηση με έναν να επιλέγει «μάλλον συμφωνώ» και ένας να επιλέγει «συμφωνώ». Από τους 40 εκπαιδευτικούς εργασιακής προϋπηρεσίας 16-20 έτη, οι 18 απάντησαν αρνητικά (10 διαφωνώ, 8 μάλλον διαφωνώ), 10 ουδέτερα, 12 απάντησαν θετικά (6 μάλλον συμφωνώ, 6 συμφωνώ). Από τους 52 εκπαιδευτικοί εργασιακής προϋπηρεσίας άνω των 21 ετών, πάνω από τους μισούς, οι 29 εκπαιδευτικοί απάντησαν αρνητικά (19 διαφωνώ, 10 μάλλον διαφωνώ), 13 απάντησαν ουδέτερα και 10 θετικά (6 μάλλον συμφωνώ, 4 συμφωνώ).

Πίνακας 4.28**Αποφυγή συζήτησης θανάτου με βάση την εργασιακή εμπειρία**

Αποφυγή συζήτησης θανάτου/ Εργασιακή εμπειρία	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Σύνολο
0-5	14	11	16	13	8	62
6-10	5	10	10	5	4	34
11-15	6	5	5	1	1	18
16-20	10	8	10	6	6	40
<21	19	10	13	6	4	52
Σύνολο	54	44	54	31	23	206

Στον πίνακα 4.29 φαίνεται η συσχέτιση αποφυγής συζήτησης με την βαθμίδα της εκπαίδευσης που ανήκουν οι εκπαιδευτικοί. Οι 138 εκπαιδευτικοί Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης απάντησαν 64 αρνητικά (33 διαφωνώ, 29 μάλλον διαφωνώ), 37 ουδέτερα και 39 απάντησαν θετικά (25 μάλλον συμφωνώ, 14 συμφωνώ). Οι 68 εκπαιδευτικοί Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης απάντησαν αρνητικά οι 36 (21 διαφωνώ, 15 μάλλον διαφωνώ), 17 ουδέτερα και οι 15 αρνητικά (6 μάλλον συμφωνώ, 9 συμφωνώ).

Πίνακας 4.29**Αποφυγή συζήτησης θανάτου με βάση την βαθμίδα εκπαίδευσης**

Αποφυγή συζήτησης θανάτου/ Βαθμίδα	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνών	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Πρωτοβάθμια	33	29	37	25	14	138
Δευτεροβάθμια	21	15	17	6	9	68
Σύνολο	54	44	54	31	23	206

Πίνακας 4.30

Αποφυγή συζήτησης θανάτου με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού

Αποφυγή συζήτησης θανάτου/ Πένθος	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Σύνολο
Ναι	31	20	15	12	10	88
Όχι	23	24	39	19	13	118
Σύνολο	54	44	54	31	23	206

Τέλος, στη σχέση της αποφυγής της συζήτησης για το θάνατο με το πένθος του εκπαιδευτικού (γονέας/γονείς), αναφέρεται ο Πίνακας 4.30. Από τους 88 εκπαιδευτικούς που βίωσαν πένθος γονέα ή γονέων, οι 51 δεν αποφεύγουν τη συζήτηση για το θάνατο, οι 15 κρατάνε ουδέτερη στάση (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ), και 22 αποφεύγουν τη συζήτηση για το θάνατο (12 μάλλον συμφωνώ, 10 συμφωνώ). Από τους 118 εκπαιδευτικούς που δεν έχουν βιώσει ένα τόσο προσωπικό πένθος, οι 57 δεν αποφεύγουν τη συζήτηση για το θάνατο (23 διαφωνώ, 24 μάλλον διαφωνώ), οι 39 ούτε αποφεύγουν ούτε δεν την αποφεύγουν (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ) και οι 32 αποφεύγουν την συζήτηση (19 μάλλον συμφωνώ, 13 συμφωνώ).

Φοβάστε το θάνατο

Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα αναφέρεται στο συναίσθημα του φόβου απέναντι στο θάνατο των ίδιων των εκπαιδευτικών με βάσει τις παραμέτρους του φύλου, της ηλικίας, της εργασιακής εμπειρίας, της βαθμίδας εκπαίδευσης καθώς και του προσωπικού πένθους γονέων/γονέα των εκπαιδευτικών. Αρχικά, βάσει του φύλου η συσχέτιση με τον φόβο του θανάτου, φαίνεται στον Πίνακα 4.31. Αναλυτικά οι άρρενες εκπαιδευτικοί μοίρασαν τις απόψεις τους, με 8 αρνητική στάση στο φόβο του θανάτου (6 διαφωνώ, 2 μάλλον διαφωνώ), 5 ουδέτερη στάση και 7 θετική (5 μάλλον συμφωνώ, 2 συμφωνώ). Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί από την άλλη, οι μισές απάντησαν θετικά (51 μάλλον συμφωνώ, 44 συμφωνώ), 41 ουδέτερα και 50 αρνητικά (31 διαφωνώ, 19 μάλλον διαφωνώ).

Πίνακας 4.31**Φόβος θανάτου με βάση το φύλο**

	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Άρρεν	6	2	5	5	2	20
Θήλυ	31	19	41	51	44	186
Σύνολο	37	21	46	56	46	206

Πίνακας 4.32**Φόβος θανάτου με βάση την ηλικία**

Φόβος θανάτου/ Ηλικία	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Σύνολο
>30	3	2	5	6	5	21
31-40	12	7	18	18	17	72
41-50	7	5	10	12	17	51
<51	15	7	13	20	7	62
Σύνολο	37	21	46	56	46	206

Ο Πίνακας 4.32 αναλύει την συσχέτιση του φόβου του θανάτου με την ηλικία του εκπαιδευτικού. Οι νεότεροι ηλικιακά εκπαιδευτικοί είναι οι λιγότεροι, δηλαδή 21 τον αριθμό. Από τους 21, οι 5 ανταποκρίθηκαν αρνητικά στο φόβο θανάτου (3 διαφωνώ, 2 μάλλον διαφωνώ), οι 5 ανταποκρίθηκαν ουδέτερα και οι 11 ανταποκρίθηκαν θετικά (6 μάλλον συμφωνώ, 5 συμφωνώ). Η δεύτερη ηλικιακή κλίμακα που αποτελείται από τις ηλικίες 31 έως και 40 ετών, και αποτελείται από 72 εκπαιδευτικούς, απάντησε ως ακολούθως: οι 19 ανταποκρίθηκαν αρνητικά στο φόβο θανάτου (12 διαφωνώ, 7 μάλλον διαφωνώ), 18 ανταποκρίθηκαν ουδέτερα και οι λίγο παραπάνω από τους μισούς, 35 ανταποκρίθηκαν θετικά (18 μάλλον συμφωνώ, 17 συμφωνώ). Η τρίτη ηλικιακή κλίμακα που αποτελείται από τις ηλικίες 41 έως και 50, με 51 εκπαιδευτικούς απάντησε ως εξής: 12 ανταποκρίθηκαν αρνητικά στο φόβο του θανάτου (7 διαφωνώ, 5 μάλλον διαφωνώ), 10 ανταποκρίθηκαν ουδέτερα και

πάνω από τους μισούς, 29 ανταποκρίθηκαν θετικά (12 μάλλον συμφωνώ, 17 συμφωνώ). Η τέταρτη και τελευταία ηλικιακή κλίμακα αποτελείται από ηλικίες άνω των 50 ετών, με 62 εκπαιδευτικούς μοιράστηκαν οι απαντήσεις τους ως εξής: 22 ανταποκρίθηκαν αρνητικά στο φόβο του θανάτου (15 διαφωνώ, 7 μάλλον διαφωνώ), 13 ανταποκρίθηκαν ουδέτερα και τέλος 27 ανταποκρίθηκαν θετικά (20 μάλλον συμφωνώ, 7 συμφωνώ).

Πίνακας 4.33

Φόβος θανάτου με βάση την εργασιακή εμπειρία

Φόβος θανάτου/ Εργασιακή εμπειρία	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Σύνολο
0-5	10	7	13	15	17	62
6-10	7	2	6	14	5	34
11-15	2	3	9	2	2	18
16-20	5	4	10	9	12	40
<21	13	5	8	16	10	52
Σύνολο	37	21	46	56	46	206

Ο Πίνακας 4.33 περιγράφει τον φόβο του θανάτου των εκπαιδευτικών βάση της παραμέτρου της εργασιακής εμπειρίας. Συγκεκριμένα, υπάρχουν πέντε κλίμακες εργασιακής εμπειρίας όπως θα αναλυθούν παρακάτω. Η πρώτη κλίμακα αφορά τα 5 έτη εμπειρίας, αποτελούμενη από 62 εκπαιδευτικούς και οι απαντήσεις που έδωσε ήταν: 17 απάντησαν αρνητικά (10 διαφωνώ, 7 μάλλον διαφωνώ), 13 ουδέτερα και πάνω από τους μισούς, 32 θετικά (15 μάλλον συμφωνώ, 17 συμφωνώ). Η δεύτερη κλίμακα αφορά τα 6 έως και 10 έτη, αποτελούμενη από 34 εκπαιδευτικούς, οι 9 είναι αρνητικά διακείμενοι στο φόβο του θανάτου (7 διαφωνώ, 2 μάλλον διαφωνώ), 6 είναι ουδέτερα διακείμενοι, και πάνω από τους μισούς, 19 είναι θετικά διακείμενοι (14 μάλλον συμφωνώ, 5 συμφωνώ). Η τρίτη κλίμακα αφορά τα 11 έως και τα 15 έτη εμπειρίας, αποτελούμενοι από 18 εκπαιδευτικούς, απάντησε ως εξής: 5 αποκρίθηκαν θετικά (2 διαφωνώ, 3 μάλλον διαφωνώ), οι μισοί, 9 αποκρίθηκαν ουδέτερα και 4 ανταποκρίθηκαν θετικά (2 μάλλον συμφωνώ, 2 συμφωνώ). Η τέταρτη κλίμακα αφορά τα 16 έως και τα 20 έτη, αποτελούμενη από 40 εκπαιδευτικούς, από τους οποίους 9 αρνητικά

διακείμενοι (5 διαφωνώ, 4 μάλλον διαφωνώ), 10 ουδέτερα διακείμενοι, 21 θετικά διακείμενοι (9 μάλλον συμφωνώ, 12 συμφωνώ). Και η πέμπτη και τελευταία κλίμακα αφορά τα 21 έτη εργασιακής εμπειρίας και άνω, αποτελούμενη από 52 εκπαιδευτικούς, από τους οποίους οι 18 απάντησαν αρνητικά στο φόβο θανάτου (13 διαφωνώ, 5 μάλλον διαφωνώ), 8 απάντησαν ουδέτερα και λίγο πιο πάνω από τους μισούς, οι 26 απάντησαν θετικά (16 μάλλον συμφωνώ, 6 συμφωνώ).

Στον πίνακα 4.34 φαίνεται η σχέση φόβου θανάτου με την βαθμίδα εκπαίδευσης. Αναλυτικότερα, οι εκπαιδευτικοί 138 Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης η πλειοψηφία αυτών απάντησε θετικά, συγκεκριμένα οι 74 (41 μάλλον συμφωνώ, 33 συμφωνώ), οι 29 ουδέτερα, οι 35 απάντησαν αρνητικά (22 διαφωνώ, 13 μάλλον διαφωνώ). Οι 68 εκπαιδευτικοί Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης απάντησαν μοιρασμένοι σε θετικές αρνητικές και ουδέτερες στάσεις. Οι 23 εκπαιδευτικοί απάντησαν αρνητικά (15 διαφωνώ, 8 μάλλον διαφωνώ), 17 ουδέτερα, 28 θετικά (15 μάλλον συμφωνώ, 13 συμφωνώ).

Πίνακας 4.34

Φόβος θανάτου με βάση την βαθμίδα

Φόβος θανάτου/ Βαθμίδα	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνών	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Πρωτοβάθμια	22	13	29	41	33	138
Δευτεροβάθμια	15	8	17	15	13	68
Σύνολο	37	21	46	56	46	206

Πίνακας 4.35

Φόβος θανάτου με βάση το προσωπικό πένθος του εκπαιδευτικού

Φόβος θανάτου/ Πένθος	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνών	Μάλλον συμφωνών	Συμφωνώ	Σύνολο
Ναι	18	14	20	18	18	88
Όχι	19	7	26	38	28	118
Σύνολο	37	21	46	56	46	206

Η σχέση του φόβου του θανάτου τους με τη βίωση προσωπικού πένθους των εκπαιδευτικών αναλύεται στον Πίνακα 4.35. Από τους 88 εκπαιδευτικούς, οι 32 δεν φοβούνται το θάνατό τους (18 διαφωνώ, 14 μάλλον διαφωνώ), 20 κρατάνε ουδέτερη στάση (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ), οι 36 φοβούνται το θάνατό τους (με 18 μάλλον συμφωνώ, 18 συμφωνώ). Από τους 118 εκπαιδευτικούς, οι 26 απάντησαν αρνητικά (19 διαφωνώ, 7 μάλλον διαφωνώ), οι 26 κρατάνε ουδέτερη στάση και οι 36 απάντησαν θετικά (38 μάλλον συμφωνώ, 28 συμφωνώ).

4.7 Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, από τον πληθυσμό των εκπαιδευτικών της Ελλάδος στους οποίους απευθύνεται η ποσοτική έρευνα η οποία διενεργήθηκε μέσω του ερωτηματολογίου, το δείγμα της έρευνας που απάντησε στο ερωτηματολόγιο, είναι οι 206 εκπαιδευτικοί. Συγκεκριμένα η συντριπτική πλειοψηφία αποτελείται από γυναίκες εκπαιδευτικούς και η μειοψηφία από άντρες εκπαιδευτικούς. Πάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς είναι ηλικίας άνω των 41 ετών. Το 1/10 του δείγματος των εκπαιδευτικών είναι κάτω των 30 ετών. Οι μισοί και παραπάνω από τους μισούς του δείγματος της έρευνας είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου, ενώ η μειοψηφία έχει στην κατοχή του διδακτορικό. Αριθμητικά συμπίπτουν οι έχοντας μεταπτυχιακό δίπλωμα και όσοι είναι και μόνιμοι εκπαιδευτικοί. Η μειοψηφία αποτελείται από ωρομίσθιους εκπαιδευτικούς. Αναφορικά με την θέση του σχολείου, οι περισσότεροι ασκούν διδακτικό και εργασιακό έργο σε αστική περιοχή. Αναφορικά με την βαθμίδα εκπαίδευσης που ανήκουν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος, η πλειοψηφία αφορά εκπαιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης κι η μειοψηφία τους εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σχετικά με τα χρόνια προϋπηρεσίας. Ίσα μοιρασμένοι είναι οι εκπαιδευτικοί με προϋπηρεσία κάτω των 10 ετών και άνω των 16 ετών. Τα μεγαλύτερα ποσοστά αφορούν τους εκπαιδευτικούς που έχουν κάτω των 5 ετών προϋπηρεσία και άνω των 21 ετών και το λιγότερο ποσοστό αφορά εκπαιδευτικούς από 11 έως 15 έτη προϋπηρεσίας.

Όσον αφορά την βίωση μαθητικού πένθους στην σχολική τάξη, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί έχουν μάθει για κάποιο πένθος του μαθητή τους έστω μια φορά στα χρόνια που εργάζονται σε σχολική τάξη. Αναφορικά με την ετοιμότητα διαχείρισης των εκπαιδευτικών στο μαθητικό πένθος, οι απαντήσεις είναι ίσα μοιρασμένες μεταξύ της αρνητικής και θετικής ανταπόκρισης, με τα ποσοστά που υπερτερούν να είναι των απαντήσεων «λίγο» και «αρκετά». Σε παρόμοια ποσοστά με την ετοιμότητα κυμαίνονται τα ποσοστά που αφορούν την άνεση

διαχείρισης των εκπαιδευτικών στο μαθητικό πένθος. Το θέμα της βίωσης του πένθους του ενός γονέα ή και των γονέων του εκπαιδευτικού όπως φαίνεται αφορά τους λιγότερους εκπαιδευτικούς μιας και η πλειοψηφία δεν έχει ζήσει γονικό πένθος. Πάραυτα, οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών αναφορικά αν έχουν συζητήσει για το πένθος μοιράζονται ακριβώς στο μέσο. Οι εκπαιδευτικοί που έχουν ζήσει στην τάξη τους μαθητικό πένθος είναι περισσότεροι από όσους συζήτησαν για το πένθος, που αποτελούν το μισό του προηγούμενου συνόλου. Αναφορικά με την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, η πλειοψηφία δηλώνει ότι δεν έχει επιμορφωθεί. Τέλος, αναφορικά με τη χρήση υλικού διαχείρισης του πένθους σε συνδυασμό με την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, από όσους εκπαιδευτικούς έχουν επιμορφωθεί οι μισοί δεν έχουν επιμορφωθεί με ελάχιστα να υπερτερούν οι άλλοι μισοί εκπαιδευτικοί που έχουν επιμορφωθεί. Από όσους εκπαιδευτικούς δεν έχουν επιμορφωθεί στην διαχείριση του πένθους, ελάχιστοι εκπαιδευτικοί έκαναν χρήση υλικού διαχείρισης.

Η τρίτη ενότητα του ερωτηματολογίου αφορά τα αρνητικά συναισθήματα των εκπαιδευτικών για τον θάνατο, όπως το άγχος, η αποφυγή, ο φόβος και ο φόβος θανάτου των αγαπημένων προσώπων των εκπαιδευτικών. Αρχικά, αναφορικά με το άγχος συζήτησης για το θάνατο, αρκετοί εκπαιδευτικοί δηλώνουν πως δεν αγχώνονται με αρκετό επίσης ποσοστό να είναι ουδέτερο ως προς την απάντησή του και να ακολουθούν οι έχοντες άγχος να συζητήσουν το θάνατο. Πολύ σημαντικό ποσοστό εκπαιδευτικών δεν αποφεύγει την συζήτηση για το θάνατο, με την μειοψηφία να αποφεύγει τη συζήτηση για το θάνατο. Όσον αφορά το φόβο των εκπαιδευτικών για το θάνατο, οι μισοί εκπαιδευτικοί από το δείγμα των εκπαιδευτικών συμφωνούν ότι φοβούνται το θάνατο τους, και το μισό του προαναφερθέντος δείγματος δεν τον φοβάται. Αξιόλογο ποσοστό του δείγματος των εκπαιδευτικών κρατάει μια ουδέτερη στάση. Αναφορικά με τον φόβο των αγαπημένων προσώπων των εκπαιδευτικών, τα νούμερα εκτοξεύονται προς την εκδήλωση του φόβου του θανάτου καθώς η συντριπτική πλειοψηφία συναινεί προς το φόβο θανάτου των αγαπημένων του προσώπων.

Η τέταρτη ενότητα του ερωτηματολογίου αφορά τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, τον ρεαλισμό των λέξεων, την ομοιότητα βίωσης πένθους των μαθητών με των ενηλίκων, τον κατάλληλο διαχειριστή του πένθους και τέλος τους παράγοντες επηρεασμού της διαχείρισης του μαθητικού πένθους. Πρώτον, αναφορικά με το αν πρέπει να χρησιμοποιούμε ρεαλιστικές λέξεις η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών ασπάζεται την άποψη ότι πρέπει να μιλάμε με λέξεις που ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα με την μειοψηφία να μην ασπάζεται την ρεαλιστική χρήση των λέξεων στο μαθητικό πένθος. Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών θεωρεί

πως τα παιδιά δεν πενθούν με τον ίδιο τρόπο όπως και οι ενήλικες και ακολουθούν όσοι είναι ουδέτεροι και δεν έχουν άποψη και τέλος η μειοψηφία συμφωνεί ότι έχουν ομοιότητα το μαθητικό πένθος με αυτό των ενηλίκων. Στο ερώτημα που αφορά τον κατάλληλο διαχειριστή του μαθητικού πένθους σχεδόν όλοι οι εκπαιδευτικοί του δείγματος θεωρούν τον ψυχολόγο καταλληλότερο στην διαχείριση του μαθητικού πένθους οι μισοί θεωρούν κατάλληλο και τον εκπαιδευτικό της τάξης , αρκετοί θεωρούν κατάλληλο τον κοινωνικό λειτουργό και τέλος η μειοψηφία θεωρεί τον διευθυντή.

Σε ερώτηση που τέθηκε, οι μισοί και παραπάνω εκπαιδευτικοί, αποφάνθηκαν ότι το φύλο του εκπαιδευτικού δεν αποτελεί παράγοντα επηρεασμού ή παίζει ελάχιστο ρόλο στη διαχείριση πένθους Η πλειοψηφία των απαντήσεων των εκπαιδευτικών για το αν η ηλικία είναι παράγοντας επηρεασμού της διαχείρισης του πένθους είναι μοιρασμένες στο λίγο και αρκετά. Η μόρφωση των εκπαιδευτικών θεωρείται από τους ίδιους ότι παίζει ρόλο σημαντικό στην διαχείριση του πένθους των μαθητών με την πλειοψηφία να κυμαίνεται στο αρκετά και πολύ. Η άποψη των εκπαιδευτικών είναι ότι η εργασιακή εμπειρία παίζει σημαντικό ρόλο στην διαχείριση του πένθους, καθώς η πλειοψηφία των απαντήσεων των 206 εκπαιδευτικών κυμαίνεται στις επιλογές «αρκετή» και «πολύ». Η άποψη των εκπαιδευτικών για το αν το πένθος του εκπαιδευτικού είναι παράγοντας επηρεασμού είναι ότι παίζει αρκετό και πολύ ρόλο στην διαχείριση του πένθους, καθώς η πλειοψηφία του δείγματος είναι θετικά διακεείμενο. Επίσης και η προσωπικότητα του εκπαιδευτικού παίζει ρόλο σύμφωνα με τις απόψεις της πλειοψηφίας του δείγματος των εκπαιδευτικών. Και τέλος και η ηλικία του μαθητή θεωρείται παράγοντας επηρεασμού σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς του δείγματος, καθώς οι απαντήσεις της πλειοψηφίας κυμαίνεται στο αρκετά και πολύ.

Ακολούθως θα εξεταστούν ένα προς ένα τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα που αποτελούνται από την ετοιμότητα και άνεση διαχείρισης των εκπαιδευτικών του πένθους των μαθητών καθώς και το άγχος του θανάτου, την αποφυγή της συζήτησης και το φόβο του θανάτου από πλευράς των εκπαιδευτικών υπό το πρίσμα των μεταβλητών του φύλου, της ηλικίας, της εργασιακής εμπειρίας, την βαθμίδα εκπαίδευσης και το γονικό πένθος του εκπαιδευτικού.

Ετοιμότητα εκπαιδευτικών

Αναφορικά με την ετοιμότητα των εκπαιδευτικών στην διαχείριση του μαθητικού πένθους δεν φαίνεται να παίζει ρόλο το φύλο των εκπαιδευτικών, καθώς το δείγμα των αντρών είναι

πολύ μικρό και δεν είναι αντιπροσωπευτικό. Οι γυναίκες συγκέντρωσαν τις απόψεις τους στη λίγη και αρκετή ετοιμότητα. Αναφορικά με την ηλικία όμως, φαίνεται ότι όσο πιο πολύ αυξάνει η ηλικία του εκπαιδευτικού τόσο μεγαλύτερη η ετοιμότητα διαχείρισης. Στις ηλικιακές κλίμακες 41-50 και 51 και άνω, παραπάνω από τους μισούς είναι θετικά διακείμενοι ως προς την ετοιμότητα διαχείρισης πένθους επιλέγοντας το «αρκετά» και το «πολύ» ως απαντήσεις. Σχετικά με την εργασιακή εμπειρία, όσο ανεβαίνουν τα χρόνια εμπειρίας τόσο πιο πολύ ανεβαίνουν τα επίπεδα ετοιμότητας, ειδικότερα στις κλίμακες 16-20 και 21 και άνω, οι μισοί επέλεξαν να απαντήσουν ότι αισθάνονται αρκετά και πολύ έτοιμοι να διαχειριστούν το πένθος των μαθητών τους, ενώ αντίθετα στους έχοντας ελάχιστη προϋπηρεσία, έως και 5 έτη, οι μισοί αισθάνονται καθόλου και λίγο έτοιμοι στην διαχείριση του πένθους. Στις ενδιάμεσες ηλικιακές κλίμακες, όπως 6-10 και 11-15 έτη προϋπηρεσίας, οι απαντήσεις είναι μοιρασμένες ισόποσα στις αρνητικές και θετικές απαντήσεις περί ετοιμότητας.

Αναφορικά με την βαθμίδα εκπαίδευσης, παραπάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας επέλεξαν τις αρνητικές απαντήσεις (καθόλου, λίγο) αναφορικά με την ετοιμότητα διαχείρισης του μαθητικού πένθους, ενώ από την άλλη πλευρά οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επέλεξαν τις θετικές απαντήσεις (αρκετά, πολύ). Αναφορικά με το προσωπικό πένθος των εκπαιδευτικών, οι περισσότεροι από όσους έχουν ζήσει πένθος γονέα ή και γονέων τους, είναι θετικά διακείμενοι ως προς την ετοιμότητα διαχείρισης πένθους, ενώ όσοι δεν έχουν ζήσει πένθος γονέα ή και γονέων έχουν μοιρασμένες τις απαντήσεις τους αναφορικά με την αρνητική (καθόλου, λίγο) και θετική (αρκετά, πολύ) απάντηση τους.

Άνεση εκπαιδευτικών

Το δεύτερο υπό-ερώτημα της έρευνας σχετιζόταν με την άνεση των εκπαιδευτικών στο να διαχειριστούν το πένθος των μαθητών τους, το οποίο θα το διερευνήσουμε βάσει της μεταβλητής του φύλου, της ηλικίας, της εργασιακής εμπειρίας, της βαθμίδας εκπαίδευσης και τέλος του προσωπικού πένθους γονέα ή και γονέων των εκπαιδευτικών και κατά πόσο επηρεάζεται από τους εν λόγω παράγοντες. Πρώτον, αναφορικά με το φύλο, οι μισοί άντρες εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι έχουν άνεση, επιλέγοντας τις απαντήσεις «αρκετά» και «πολύ» σε αντίθεση με πάνω από τις μισές γυναίκες εκπαιδευτικούς που θεωρούν ότι δεν έχουν άνεση, επιλέγοντας τις απαντήσεις «καθόλου», «λίγο». Αναφορικά με την ηλικία, στις νεότερες ηλικίες απάντησαν ισόποσα μεταξύ αρνητικών (καθόλου, λίγο) και θετικών (αρκετά, πολύ)

απαντήσεων στην άνεση. Το ίδιο συμβαίνει και στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες, επομένως δεν φαίνεται να έχει κάποια συσχέτιση η ηλικία με την άνεση της διαχείρισης του πένθους.

Σχετικά με την εργασιακή εμπειρία των εκπαιδευτικών, οι λιγότεροι έμπειροι εκπαιδευτικοί τείνουν να μην είναι άνετοι στη διαχείριση του πένθους έναντι των υπολοίπων ομάδων. Για τις υπόλοιπες ομάδες κλίμακας εργασιακής εμπειρίας, δεν βγαίνει συμπέρασμα καθότι έχουν μοιραστεί σχεδόν μισοί-μισοί σε θετικές (αρκετή και πολύ άνεση) και αρνητικές απόψεις (καθόλου και λίγη άνεση), αναφορικά με την άνεση διαχείρισης του πένθους των μαθητών τους. Σε συσχέτιση της άνεσης με την βαθμίδα εκπαίδευσης, και στις δυο βαθμίδες εκπαίδευσης παρατηρείται μια σχετική αρνητικότητα στην άνεση, με παραπάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς να δηλώνουν όχι άνετα (καθόλου, λίγο). Αναφορικά με γονικό πένθος των εκπαιδευτικών, κατά ελάχιστο οι εκπαιδευτικοί πενθούντες τον γονέα, δείχνουν μεγαλύτερη άνεση κατά ελάχιστο σε αντίθεση με τους μη πενθούντες το γονέα, οι οποίοι συγκεντρώνουν περισσότερες απαντήσεις αρνητικές στην άνεση (καθόλου, λίγο).

Άγχος θανάτου

Περισσότερο διχασμένες φαίνονται να είναι οι γυναίκες αναφορικά με το αν αγχώνονται να συζητάνε για το θάνατο, εν αντίθεση με τους άντρες, οι απαντήσεις των οποίων υπερτερούν στο ελάχιστο έως και καθόλου. Οι γυναίκες συγκεκριμένα έχουν τα ίδια αριθμητικά δεδομένα στην αρνητική (διαφωνώ, μάλλον διαφωνώ), θετική (μάλλον συμφωνώ, συμφωνώ) και ουδέτερη ανταπόκριση (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ). Αναφορικά με το άγχος του θανάτου και την ηλικία, όσο μεγαλώνει η ηλικία τόσο πέφτουν τα αριθμητικά δεδομένα που δείχνουν φόβο θανάτου (μάλλον συμφωνώ, συμφωνώ). Ίσα μοιρασμένες είναι οι θετικές, αρνητικές και ουδέτερες απαντήσεις των νεότερων εκπαιδευτικών (>30 ετών και 31-40), με τις περισσότερες απαντήσεις να κερδίζει η ουδετερότητα τους, χωρίς να δείχνουν ξεκάθαρη στάση θετική ή αρνητική. Αναφορικά με την εργασιακή εμπειρία, κάτω από τις μισές απαντήσεις σε κάθε κλίμακα εργασιακής εμπειρίας δεν έχουν άγχος θανάτου (διαφωνώ, μάλλον διαφωνώ) και ανάλογα συμβαίνει και στις απαντήσεις του άγχους θανάτου (συμφωνώ, μάλλον συμφωνώ). Επίσης σημαντικός αριθμός εκπαιδευτικών επέλεξε την ουδετερότητα (ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ) σε όλες τις ηλικιακές ομάδες.

Αναφορικά με την βαθμίδα εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικοί στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχουν μοιράσει ίσα τις απαντήσεις τους σε θετικές (αρκετά, πολύ) και αρνητικές (καθόλου, λίγο). Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση υπάρχει πλήρης κατανομή απαντήσεων στην αμιγώς

αρνητική (διαφωνώ) και θετική (συμφωνώ) απάντηση και αντίστοιχα στις εν μέρει αρνητική (μάλλον διαφωνώ) και θετική (μάλλον συμφωνώ) απάντηση. Σχετικά το γονικό πένθος, όσοι έχουν ζήσει έχουν χαμηλότερα επίπεδα απαντήσεων στην απουσία άγχους του θανάτου (διαφωνώ, μάλλον διαφωνώ), σε αντίθεση με τους μη έχοντας ζήσει γονικό πένθος που παρατηρούνται σημαντικά ανεβασμένες οι θετικές ως προς το άγχος, απαντήσεις (μάλλον συμφωνώ, συμφωνώ). Παρατηρούνται διπλάσιοι αριθμητικά εκπαιδευτικοί οι μη έχοντες ζήσει γονικό πένθος από τους έχοντας ζήσει πένθος, οι οποίοι απάντησαν ουδέτερα (ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ).

Αποφυγή συζήτησης θανάτου

Ερευνώντας τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών σε σχέση με την αποφυγή της συζήτησης για το θάνατο, βρέθηκε ότι αναφορικά με την μεταβλητή του φύλου, οι άνδρες και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί δεν αποφεύγουν τη συζήτηση για το θάνατο (μάλλον διαφωνώ, διαφωνώ) με αρκετά μεγάλη διαφορά από τις θετικές για την αποφυγή απαντήσεις (μάλλον συμφωνώ, συμφωνώ). Παρατηρείται ότι στις γυναίκες δυσκολεύονται να επιλέξουν θετικά ή αρνητικά στις απαντήσεις, επιλέγοντας την ουδετερότητα (ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ). Αναφορικά με την ηλικία, οι νεότεροι είναι απόλυτα μοιρασμένοι στις θετικές και αρνητικές απαντήσεις με την μειοψηφία να επιλέγει την ουδετερότητα. Οι μισοί των υπολοίπων ηλικιακών ομάδων, εκτός από τους κάτω των 30 ετών, επέλεξαν τις αρνητικές απαντήσεις αναφορικά με την αποφυγή συζήτησης του θανάτου (μάλλον διαφωνώ, διαφωνώ). Σημαντικά είναι τα αριθμητικά δεδομένα της ουδετερότητας των ηλικιακών ομάδων, περίπου το ¼ του πληθυσμού της κάθε ηλικιακής ομάδας.

Σχετικά με την εργασιακή εμπειρία, οι μισοί της ομάδας άνω των 21 ετών και 11 με 15 ετών δεν αποφεύγουν τη συζήτηση του θανάτου. Παρατηρείται γενικά ότι σε όλες τις κλίμακες εργασιακής εμπειρίας τείνουν να μην αποφεύγουν τη συζήτηση του θανάτου. σημαντικά αριθμητικά δεδομένα βγαίνουν κι από την ουδετερότητα. Οι μισοί εκπαιδευτικοί και της Δευτεροβάθμιας και της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν αποφεύγουν τη συζήτηση του θανάτου. περισσότερο διαμοιρασμένες οι απαντήσεις εμφανίζονται οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε αντίθεση με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας που είναι συγκεντρωμένες στην αρνητικότητα της αποφυγής συζήτησης του θανάτου (μάλλον διαφωνώ, διαφωνώ). Τέλος αναφορικά με το γονικό πένθος των εκπαιδευτικών, παραπάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς με γονικό

πένθος δεν αρνούνται την συζήτηση θανάτου, εν αντιθέσει με τους μη έχοντας ζήσει γονικό πένθος, που το ¼ αυτών επέλεξαν να μην αρνούνται τη συζήτηση του θανάτου και να συγκεντρώνονται οι μισές απαντήσεις τους στην ουδετερότητα.

Φόβος θανάτου

Σχετικά με το φύλο και το πόσο επηρεάζει ο φόβος του θανάτου, οι άντρες είναι μοιρασμένοι στα ίσα στις θετικές τους (μάλλον συμφωνώ, συμφωνώ) και στις αρνητικές (διαφωνώ, μάλλον διαφωνώ) απαντήσεις τους καθώς και στις ουδέτερες (ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ). Οι γυναίκες φοβούνται περισσότερο αριθμητικά από τους άντρες, καθώς συμμετείχαν και περισσότερες εκπρόσωποι του γυναικείου φύλου στην έρευνα. Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί που φοβούνται τον θάνατό τους (μάλλον συμφωνώ, συμφωνώ) ήταν διπλάσιες από όσες δεν τον φοβούνται ή μάλλον δεν τον φοβούνται (μάλλον διαφωνώ, διαφωνώ). Αναφορικά με την ηλικία, οι εκπαιδευτικοί όλων των ηλικιακών κλιμάκων στις απαντήσεις τους ήταν διπλάσιες αριθμητικά οι θετικές έναντι των αρνητικών. Συγκεκριμένα όσοι απάντησαν ότι μάλλον φοβούνται ή φοβούνται το θάνατό τους οι διπλάσιοι τους εκπαιδευτικοί απάντησαν ότι μάλλον δεν φοβούνται ή ότι δεν φοβούνται το θάνατό τους. Η μόνη ηλικιακή ομάδα που μοιράστηκε ισόποσα σε αρνητικές θετικές και ουδέτερες στάσεις περί φόβου θανάτου, είναι η ηλικιακή ομάδα άνω των 51 ετών.

Σχετικά με τα χρόνια εργασιακής εμπειρίας που κατέχουν οι εκπαιδευτικοί δεν φαίνεται κάποια σημαντική διαφορά μεταξύ των διαφορετικών κλιμάκων και των απαντήσεων τους. Οι μισοί εκπαιδευτικοί με τα λιγότερα χρόνια εμπειρίας (0-5, 6-10) καθώς και οι πιο έμπειροι (16-20, 21 έτη και άνω) δήλωσαν ότι φοβούνται το θάνατο αρκετά και πολύ. Μόνο οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών με εμπειρία 11-15 έτη είναι μοιρασμένες σχεδόν ισόποσα σε θετικές ουδέτερες και αρνητικές. Σημαντικό είναι και οι αριθμοί των ουδέτερων απαντήσεων σχεδόν σε κάθε ηλικιακή κλίμακα. Αναφορικά με την βαθμίδα εκπαίδευσης, πάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούν ότι φοβούνται το θάνατο αρκετά και πολύ. Από την άλλη οι εκπαιδευτικοί Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχουν μοιράσει τις απαντήσεις τους όντας αρνητικοί και θετικοί και ουδέτεροι. Οι εκπαιδευτικοί οι μη έχοντες ζήσει πένθος γονέα/γονέων έχουν περισσότερο φόβο θανάτου από τους έχοντας ζήσει πένθος. Οι πενθούντες εκπαιδευτικοί είναι μοιρασμένοι σε όλες τις απαντήσεις τους και δεν μπορεί να βγει κάποιο ασφαλές συμπέρασμα για το αν συνδέεται ο φόβος θανάτου με το προσωπικό γονικό πένθος.

Σύγκριση αποτελεσμάτων με πρότερες έρευνες

Θα είναι δόκιμο να γίνει μια σύγκριση της παρούσας έρευνας με τις έρευνες που αναφέρθηκαν στην ενότητα 2.5. Εξετάζεται η πιστότητα και η συνοχή των μετρήσεων ανάμεσα σε δύο ερευνητές, που είναι πολύ σημαντικό όταν στη συλλογή των δεδομένων εμπλέκεται ένα σύνολο από παρατηρητές και υπάρχει έντονο το στοιχείο της υποκειμενικής κρίσης. Η συσχέτιση μεταξύ των μετρήσεων από δυο ή και περισσότερους παρατηρητές ή το ποσοστό συμφωνίας μεταξύ τους, μας παρέχει μια εκτίμηση της διάστασης αυτής. Η εσωτερική αξιοπιστία αφορά την πιστότητα και συνοχή μεταξύ των δεικτών/ μεταβλητών που χρησιμοποιούνται για την μέτρηση της έννοιας ή μιας συγκεκριμένης διάστασής της.

Αναφορικά με την έρευνα της Κοντοχρήστου, η παρούσα έρευνα συμπίπτει με τα αποτελέσματα στα εξής σημεία: πρώτον, ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί νιώθουν φόβο περισσότερο έναντι των αντρών, δεύτερον, ότι ελάχιστοι επιμορφώνονται, τρίτον, ότι θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι η ηλικία του παιδιού είναι παράγοντας επηρεασμού, τέταρτον, ότι το επίπεδο άνεσης εξαρτάται από το επίπεδο επιμόρφωσης, όσο αυξάνεται το ένα αυξάνεται και το άλλο και πέμπτο, ότι υπάρχει συσχέτιση με την συζήτηση για το θάνατο με τους μαθητές με την αποφυγή συζήτησης των εκπαιδευτικών. Επίσης, δεν διαφέρουν στο γεγονός ότι στην μια έρευνα πιστεύουν ότι δεν είναι αρκετά προετοιμασμένοι, ενώ στην παρούσα έρευνα φαίνεται να δείχνουν ελάχιστη ετοιμότητα οι εκπαιδευτικοί, χωρίς στατιστική σημαντικότητα.

Από την άλλη πλευρά, δεν συμβαδίζουν τα αποτελέσματα της έρευνας της Κοντοχρήστου με την παρούσα έρευνα, ως προς τα εξής: ότι οι γυναίκες ως προς τα αρνητικά αισθήματα, δεν έχει φανεί ότι νιώθουν άγχος, εν αντιθέσει με την έρευνα την πρώτη ότι έχουν συναισθήματα κατάθλιψης, ότι ενώ φαίνεται ότι όσο μικρότερη η ηλικία του εκπαιδευτικού τόσο αυξάνεται το ποσοστό της επιμόρφωσης, το αντίθετο συμβαίνει με την παρούσα έρευνα όπου δεν διαφαίνεται ότι στις νεότερες ηλικίες, ειδικά κάτω των 30 ετών, υπάρχει το μεγαλύτερο ποσοστό επιμόρφωσης από τις υπόλοιπες ηλικιακές κλίμακες.

Στην έρευνα της Κρυσταλίδου τα σημεία με την παρούσα έρευνα είναι τα ακόλουθα: ότι είναι χαμηλά τα επίπεδα επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, ότι οι γυναίκες εκδηλώνουν περισσότερο φόβο θανάτου από τους άνδρες. Οι άντρες εκπαιδευτικοί φαίνεται να δηλώνουν περισσότερο άνετοι εν συγκρίσει με τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, επίσης ότι η συζήτηση για το θάνατο σχετίζεται με την επιμόρφωση, όταν επιμορφώνονται τόσο πιο εύκολο είναι να συζητήσεις στου μαθητές για το θάνατο. Αναφορικά με την συζήτηση στους μαθητές, φαίνεται κι στις δυο έρευνες ότι σχετίζεται αντιστρόφως ανάλογα με την αποφυγή συζήτησης. Όπως

επίσης και η επιμόρφωση σχετίζεται με τον φόβο του θανάτου, όσοι έχουν επιμορφωθεί πέφτουν τα επίπεδα του φόβου του θανάτου τους. Συσχέτιση παρατηρείται και με το φόβο του θανάτου των ίδιων των εκπαιδευτικών και με το φόβο θανάτου των άλλων αγαπημένων τους προσώπων. Όπως επίσης κι ο φόβος των ίδιων των εκπαιδευτικών συσχετίζεται με την στάση αποφυγής του θανάτου, όσο ανεβαίνουν τα ποσοστά της αποφυγής της συζήτησης τόσο ανεβαίνουν τα ποσοστά του φόβου. Και ο φόβος θανάτου πάει ανάλογα με την ηλικία των εκπαιδευτικών ειδικά όσο ανεβαίνουμε από τα 31 έτη τόσο πιο πολύ υπάρχει φόβος θανάτου. Τέλος κοινό στοιχείο των δυο ερευνών είναι ότι η άνεση συζήτησης για το θάνατο και άνεση διαχείρισης του μαθητικού πένθους σχετίζεται με το προσωπικό πένθος των εκπαιδευτικών, όσοι έχουν ζήσει πένθος έχουν μεγαλύτερη άνεση.

Αντίθετα, δεν συμπίπτουν στα ακόλουθα σημεία οι δυο έρευνες: έχουν βιώσει το θάνατο οι μισοί εκπαιδευτικοί, ενώ στην παρούσα έρευνα κάτω από τους μισούς έχουν βιώσει γονικό πένθος, ότι τα επίπεδα ετοιμότητας πέφτουν, ενώ στην παρούσα έρευνα οι μισοί νιώθουν έτοιμοι. Επίσης στην παρούσα έρευνα δεν διαφαίνεται κάποια συσχέτιση με τα έτη προϋπηρεσίας και την στάση αποφυγής συζήτησης για το θάνατο, σε αντίθεση με την άλλη έρευνα που όσο τα έτη προϋπηρεσίας ανεβαίνουν τόσο λιγότερη η στάση διαφυγής. Επιπροσθέτως, γίνεται λόγος για μεγαλύτερο φόβο στις ηλικίες έως των 35 ετών, ενώ στην παρούσα έρευνα ο φόβος φαίνεται περισσότερο στην ηλικιακή ομάδα 31 έως και 40 ετών.

Συγκριτικά, με την έρευνα της Τριανταφύλλου, τα κοινά συμπεράσματα είναι τα ακόλουθα: το επίπεδο σπουδών και το φύλο δεν φαίνεται να σχετίζεται με την ετοιμότητα, ότι ο ειδικός είναι ο καταλληλότερος για να μιλήσει για το θάνατο στους μαθητές, στην παρούσα έρευνα συγκεκριμένα ο ψυχολόγος με μεγάλα ποσοστά. Επίσης, συμφωνούν οι δυο έρευνες ότι τα επίπεδα άνεσης είναι χαμηλά, όπως επίσης και τα επίπεδα της επιμόρφωσης. Αντιθέτως, ένας παράγοντας που σχετίζεται με την ετοιμότητα είναι η εκπαιδευτική υπηρεσία, κάτι που όμως δεν αποδεικνύεται στην παρούσα έρευνα. Όπως επίσης στην παρούσα έρευνα διαφαίνεται ότι το προσωπικό πένθος και η επιμόρφωση επιδρά σημαντικά στην ετοιμότητα, κάτι που δεν ισχύει στην άλλη έρευνα. Επίσης τα επίπεδα στάσης της αποφυγής δεν συμβαδίζουν στις δυο έρευνες, καθώς στην παρούσα έρευνα δεν φαίνονται υψηλά ποσοστά αποφυγής της συζήτησης περί θανάτου.

Αναφορικά με την έρευνα της Αυγητίδου και την παρούσα έρευνα, οι δυο αυτές έρευνες συμφωνούν στα εξής: παρουσιάζονται χαμηλά επίπεδα επιμόρφωσης στους εκπαιδευτικούς του δείγματος, ότι η ηλικία του παιδιού παίζει ρόλο για την διαχείριση του πένθους, η

επιμόρφωση δεν εξαρτάται με τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για το θάνατο. Το μορφωτικό επίπεδο δεν σχετίζεται με την ικανότητα στην μια έρευνα και ετοιμότητα διαχείρισης στην παρούσα έρευνα. Από την άλλη πλευρά, στην μια έρευνα οι εκπαιδευτικοί επιθυμούν να συζητήσουν από πριν συμβεί το θλιβερό συμβάν του θανάτου στο παιδί, ενώ στην έρευνα φαίνεται ότι οι περισσότεροι έχουν μιλήσει για το θάνατο στους μαθητές τους, αφού έπεται το μαθητικό πένθος ή κατά τη διάρκεια (δεν διευκρινίζεται στην έρευνα). Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σχετίζεται στην παρούσα έρευνα με όλα τα αρνητικά αισθήματα που εξετάζε, όπως ο φόβος, το άγχος και η αποφυγή, όταν απουσιάζει η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών αυξάνονται τα επίπεδα των συναισθημάτων αυτών. Επίσης η θεώρηση των εκπαιδευτικών ότι υποφέρουν το ίδιο τα παιδιά με τους ενηλίκους δεν συμβαδίζει στην παρούσα έρευνα καθότι τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχει διαφορετική γνώμη και ότι υπάρχει διαφορά της έκφρασης του πένθους.

Από την έρευνα των Σκαλίδου και Κουτρούπη βγαίνουν τα κοινά αποτελέσματα: ότι είναι χαμηλά τα ποσοστά επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών και αποφοίτων του παιδαγωγικού τμήματος και του τμήματος κοινωνικής εργασίας. Επίσης, ότι φόβο νιώθουν οι λιγότερο εργασιακά έμπειροι απόφοιτοι και παιδαγωγοί. Οι παράγοντες επηρεασμού είναι σίγουρα ο χαρακτήρας του εκπαιδευτικού, τα βιώματα και το μορφωτικό επίπεδο. Αντιθέτως, δεν συμβαδίζουν στα εξής: κατά κύριο λόγο το υπό διερεύνηση δείγμα, το οποίο αποτελείται από αποφοίτους σχολών και όχι εν ενεργεία εκπαιδευτικούς, όπως στην παρούσα έρευνα. Η συζήτηση είναι εύκολη για κατοικίδιο, ενώ στην παρούσα έρευνα δεν βγαίνει κάποιο συμπέρασμα και της συζήτησης γενικά για το θάνατο.

Τέλος αναφορικά με την έρευνα των Rodriguez Herrero, A. de la Herrán Gascón, G. Pérez-Bonet & J. Carlos Sánchez-Huete συμφωνούν στο γεγονός ότι η επιμόρφωση εκλείπει στους εκπαιδευτικούς. Από την άλλη πλευρά, οι έρευνες διαφέρουν ως προς τα εξής αποτελέσματα: δεν παίζει ρόλο το φύλο για την επιμόρφωση, σε αντίθεση με την έρευνα που δείχνει περισσότερη ευαισθητοποίηση στο γυναικείο φύλο στην εκπαίδευση του θανάτου και επίσης η ικανότητα στην μια έρευνα θεωρείται εντυπωσιακή ενώ η ετοιμότητα από την παρούσα έρευνα δεν υπερσχύει σε θετικές απαντήσεις.

4.8 Ανακεφαλαίωση

Συνοψίζοντας, η παρούσα έρευνα διερεύνησε τις στάσεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την διαχείριση του μαθητικού πένθους στη σχολική τάξη. Συγκεκριμένα επιμέρους στόχοι ήταν η διερεύνηση των στάσεων που περιελάβαν τα αρνητικά συναισθήματα αναφορικά με το θάνατο και τις αντιλήψεις για την διαχείριση του μαθητικού πένθους. Τα ερευνητικά ερωτήματα αφορούσαν τα αρνητικά συναισθήματα (φόβος, άγχος και αποφυγή συζήτησης θανάτου) και κατά πόσο επηρεάζονται από τις μεταβλητές του φύλου, της ηλικίας, των χρόνων εργασιακής εμπειρίας, της βαθμίδας εκπαίδευσης καθώς και του προσωπικού γονικού πένθους του εκπαιδευτικού. Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 206 εκπαιδευτικούς. Ο μέσος εκπαιδευτικός του δείγματος αφορά εκπαιδευτικό που είναι γυναίκα άνω των 41 ετών, κάτοχος μεταπτυχιακού, μόνιμος που εργάζεται σε αστική περιοχή στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στην τάξη του έχει ζήσει σίγουρα μια φορά μαθητής του κάποιο πένθος.

Η ετοιμότητα διαχείρισης του μαθητικού πένθους είναι ανάλογη με την ηλικία, και με την εργασιακή εμπειρία, ειδικά άνω των 16 ετών εμπειρία, με την βαθμίδα εκπαίδευσης, καθώς μόνο στην δευτεροβάθμια αυξάνει το επίπεδό της και εν μέρει με τους έχοντες ζήσει πένθος του γονέα ή των γονέων. Δεν φαίνεται να συσχετίζεται με το φύλο και το επίπεδο σπουδών. Η άνεση διαχείρισης σχετίζεται με το φύλο, καθώς είναι ανεβασμένα τα ποσοστά των ανδρών και των γυναικών χαμηλά, είναι ανάλογη της επιμόρφωσης, και επίσης κατά ελάχιστο ανεβασμένα τα ποσοστά στους έχοντες ζήσει γονικό πένθος, εκπαιδευτικούς, από τους μη έχοντας ζήσει γονικό πένθος, εκπαιδευτικούς. Επίσης και η βαθμίδα εκπαίδευσης δεν παίζει ρόλο στην άνεση, στην ηλικία και την εργασιακή εμπειρία, με μόνη εξαίρεση τις ηλικίες κάτω των 30 ετών που έχουν χαμηλότερα ποσοστά άνεσης.

Ο φόβος του θανάτου σχετίζεται με τους μη έχοντας ζήσει γονικό πένθος, με τα έτη προϋπηρεσίας (τους λιγότερο έμπειρους), με την ηλικία (άνω των 31 ετών), το φύλο (οι γυναίκες), και τη βαθμίδα (μόνο στην Πρωτοβάθμια), είναι ανάλογη με τον φόβο του θανάτου των άλλων αγαπημένων προσώπων των εκπαιδευτικών και αντιστρόφως ανάλογη της επιμόρφωσης. Το άγχος του θανάτου σχετίζεται με το φύλο, ειδικά τους άνδρες που έχουν αποβάλει το φόβο και όχι για τις γυναίκες, είναι αντιστρόφως ανάλογη της ηλικίας, όσο ανεβαίνει τόσο πέφτουν τα επίπεδα φόβου και επίσης σχετίζεται με του έχοντας ζήσει πένθος γονέων Η αποφυγή συζήτησης σχετίζεται με το φύλο, κυρίως τους άνδρες, είναι ανάλογη του φόβου, και αντιστρόφως ανάλογη με την συζήτηση στους μαθητές, και είναι χαμηλά τα επίπεδα

της αποφυγής στους έχοντας ζήσει πένθος γονικό και τέλος δεν σχετίζεται με την βαθμίδα και τα έτη προϋπηρεσίας και τέλος δεν σχετίζεται με την εργασιακή εμπειρία των εκπαιδευτικών.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ως παράγοντες επηρεασμού στην διαχείριση του μαθητικού πένθους την ηλικία του παιδιού, την προσωπικότητα το προσωπικό πένθος, το μορφωτικό επίπεδο και η εργασιακή εμπειρία του εκπαιδευτικού. Σχεδόν όλο το δείγμα θεωρεί ότι κατάλληλος για την διαχείριση του πένθους είναι ο ειδικός και συγκεκριμένα ο/η ψυχολόγος. Επίσης κάτι πολύ σημαντικό είναι ότι μεγάλο ποσοστό του δείγματος είναι της γνώμης να χρησιμοποιούμε ρεαλιστικές λέξεις και ότι επίσης δεν βιώνουν το πένθος οι μαθητές το ίδιο με τους ενήλικες. Η επιμόρφωση σχετίζεται με την χρήση του υλικού για τη διαχείριση του πένθους, με τη συζήτηση με τους μαθητές για το θάνατο, και με όλα τα αρνητικά συναισθήματα, όπως η αποφυγή συζήτησης για το θάνατο, το άγχος και ο φόβος θανάτου και δεν σχετίζεται με τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών (ρεαλισμός λέξεων, ομοιότητα πένθους μαθητών- ενήλικων), με την ηλικία καθώς και το φύλο.

Τέλος, είναι γενική παραδοχή σε πολλές έρευνες, όπως και στην παρούσα έρευνα, ότι υπάρχει έλλειψη επιμόρφωσης και θα μπορούσε να γίνει περαιτέρω διερεύνηση σχετικά με την γνώμη των εκπαιδευτικών αναφορικά με επιμόρφωση τους καθώς και ποιος φορέας θα είναι αρμόδιος για αυτήν και τι θα επιθυμούσαν να περιλαμβάνει η επιμόρφωση, ώστε να είναι πιο κατάλληλη και βοηθητική. Επίσης τι ενέργειες θα ήταν δόκιμο να κάνουν στην διαχείριση του πένθους και τα στάδια που θα ακολουθήσουν για να επιτύχουν μια σωστή διαχείριση μαθητικού πένθους. Επιπρόσθετα θα είναι χρήσιμο να διεξαχθεί στο μέλλον περαιτέρω έρευνα κατά πόσο ο εκπαιδευτικός είναι κατάλληλος για να διαχειριστεί το μαθητικό πένθος και κάτω υπό ποιες προϋποθέσεις. Επίσης, χρήσιμο θα ήταν να συλλεχθούν γνώμες για την καταγραφή του υλικού που έκαναν χρήση οι εκπαιδευτικοί κατά καιρούς στις σχολικές τους τάξεις και τι θα πρότειναν ως μεθόδους δράσης, πρόληψης και προετοιμασίας της σχολικής μονάδας σε καταστάσεις κρίσεων, όπως ο θάνατος ο οποίος αποτελεί μια τέτοια κατάσταση. Παρατηρείται πως η διαχείριση του μαθητικού πένθους συνεχίζει να αποτελεί ένα θέμα ταμπού και να υπάρχει έλλειψη επιμόρφωσης από την πλευρά της κοινότητας του σχολείου, πάραυτα υπάρχει η ελπίδα μελλοντικής συμπερίληψης του μαθητικού πένθους στην σχολική ζωή μας, μην ξεχνώντας πως ο θάνατος είναι μέρος της ζωής μας και όχι εκτός αυτής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A) Δημογραφικά στοιχεία

1. Φύλο:

Άρρεν

Θήλυ

2. Ηλικία

Έως 30 ετών

31-40

41-50

51 και άνω

3. Επίπεδο σπουδών:

Πανεπιστημιακή εκπαίδευση

Μεταπτυχιακό

Διδακτορικό

4. Θέση που κατέχετε:

Μόνιμος

Αναπληρωτής

Ωρομίσθιος

5. Περιοχή σχολείου:

Αστική

Ημιαστική

Μη αστική

6. Βαθμίδα εκπαίδευσης

Πρωτοβάθμια

Δευτεροβάθμια

7. Συμπληρωμένα έτη προϋπηρεσίας:

0-5

6-10

11-15

16-20

21 και άνω

B) Ετοιμότητα εκπαιδευτικών:

Απαντήστε από το 1 έως το 4 την απάντηση που σας εκφράζει περισσότερο: 1:Καθόλου
2:Λίγο 3:Αρκετά 4:Πολύ

8. Έχει βιώσει πένθος κάποιος μαθητής σας;

Ναι

Όχι

9. Πόσο έτοιμοι αισθάνεσθε να διαχειριστείτε το πένθος του μαθητή σας στη σχολική τάξη;

Καθόλου

Λίγο

Αρκετά

Πολύ

10. Πόσο άνετα αισθάνεσθε να διαχειριστείτε το πένθος του μαθητή σας στη σχολική τάξη;

Καθόλου

Λίγο

Αρκετά

Πολύ

11. Έχετε βιώσει πένθος του γονέα σας;

Ναι

Όχι

12. Έχετε μιλήσει στους μαθητές σας για το θάνατο;

Ναι

Όχι

13. Έχετε παρακολουθήσει επιμόρφωση για την διαχείριση του πένθους;

Ναι

Όχι

14. Έχετε κάνει χρήση υλικού για τη διαχείριση του πένθους;

Ναι

Όχι

Γ) Στάσεις εκπαιδευτικών (συναισθήματα)

Απαντήστε από το 1: Διαφωνώ 2: Μάλλον διαφωνώ 3: Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ 4:

Μάλλον συμφωνώ 5: Συμφωνώ

15. Η συζήτηση για το θάνατο σας αγχώνει.

Διαφωνώ

Μάλλον διαφωνώ

Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ

Μάλλον συμφωνώ

Συμφωνώ

16. Προσπαθείτε να αποφεύγετε να συζητάτε το θέμα του θανάτου.

Διαφωνώ

Μάλλον διαφωνώ

Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ

Μάλλον συμφωνώ

Συμφωνώ

17. Φοβάστε τον θάνατο.

Διαφωνώ

Μάλλον διαφωνώ

Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ

Μάλλον συμφωνώ

Συμφωνώ

18. Φοβάστε το θάνατο αγαπημένων σας προσώπων.

Διαφωνώ

Μάλλον διαφωνώ

Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ

Μάλλον συμφωνώ

Συμφωνώ

Δ) Στάσεις (αντιλήψεις) εκπαιδευτικών

Απαντήστε από το 1: Διαφωνώ 2: Μάλλον διαφωνώ 3: Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ 4:

Μάλλον συμφωνώ 5: Συμφωνώ

19. Πιστεύετε ότι πρέπει να λέμε στους μαθητές μας ρεαλιστικές λέξεις αναφορικά με το πένθος («πέθανε» και όχι «κοιμήθηκε»).

Διαφωνώ

Μάλλον διαφωνώ

Ούτε διαφωνώ/ ούτε συμφωνώ

Μάλλον συμφωνώ

Συμφωνώ

20. Πιστεύετε ότι οι μαθητές πενθούν όπως οι ενήλικες.

Διαφωνώ

Μάλλον διαφωνώ

Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ

Μάλλον συμφωνώ

Συμφωνώ

21. Πιστεύετε ότι ο καταλληλότερος για τη διαχείριση του θανάτου είναι:

Μπορείτε να επιλέξετε παραπάνω από μια επιλογές.

Ο/Η εκπαιδευτικός της τάξης

Ο/Η διευθυντής/ντρια

Ο/Η ψυχολόγος

Ο/Η κοινωνικός/ή λειτουργός

22. Κατά πόσο πιστεύετε ότι επηρεάζουν οι παρακάτω παράγοντες τον τρόπο διαχείρισης του πένθους από τους εκπαιδευτικούς:

Φύλο εκπαιδευτικού

Καθόλου Λίγο Αρκετά Πολύ

Ηλικία εκπαιδευτικού

Καθόλου Λίγο Αρκετά Πολύ

Μόρφωση εκπαιδευτικού

Καθόλου Λίγο Αρκετά Πολύ

Εργασιακή εμπειρία εκπαιδευτικού

Καθόλου Λίγο Αρκετά Πολύ

Προσωπικό πένθος εκπαιδευτικού

Καθόλου Λίγο Αρκετά Πολύ

Ηλικία μαθητή

Καθόλου Λίγο Αρκετά Πολύ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Στυλιανού Π., «Απώλεια, πένθος και παιδί, ο ρόλος του σχολείου», Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, 2018, Λευκωσία, Πάφος. Δήμερο Εκπαιδευτικού Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, 4-8 Σεπτεμβρίου 2018.

Στυλιανού, Π. (2017), «Εντάσσοντας τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση: αναγκαιότητα και προοπτικές». *Δελτίου Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Κύπρου*, (σσ. 43-49). Λευκωσία.

Στυλιανού Π., «Εντάσσοντας τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση: αναγκαιότητα και προοπτικές», Παιδαγωγικό Ινστιτούτου Κύπρου, 11 Μαρτίου 2017.

Στυλιανού Π., «Εντάσσοντας τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση: αναγκαιότητα και προοπτικές», *Δελτίο Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Κύπρου*, τεύχος 19, Δεκέμβριος 2017, σελ. 43-49.

Χόνδρου Φ., «Διαχείριση πένθους στα παιδιά: Πώς τα στηρίζουμε μπροστά σε μια απώλεια», 7 Δεκεμβρίου, 2021.

Κατανόηση και διαχείριση της ψυχολογίας του πένθους με αφορμή την πανδημία Covid – 19, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, επιμ. Τ. Μ. Αλή, Αθήνα, 2021.

Κουρκούτας Η., Μακρή -Μπότσαρη Ε., Hart Α., Kassis W., Σταύρου Π., Συμβουλευτική Υποστήριξη Εκπαιδευτικών για την Ενίσχυση της Ψυχικής Ανθεκτικότητας και τη Διαχείριση Προβληματικών Συμπεριφορών στο Σχολείο: Δεδομένα από ένα Πρόγραμμα Παρέμβασης, *Ψυχολογία*, 2019, 24(1) 9-31.

Μεταλληνού, Ο., Παπάζογλου Ε., Ράλλη Ε., Νίλσεν Μ., & Παπαδάτου Δ., (2004). «Στήριξη του παιδιού μετά το θάνατο αγαπημένου του προσώπου». Στο Ζαφειροπούλου, Μ., & Κλεφτάρας, Γ. (Επιμ). *Εφαρμοσμένη Κλινική Ψυχολογία του παιδιού* (σ. 435-444). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Γάτσος Χ. «Μορφές οικογενειακής οργάνωσης στη σύγχρονη κοινωνία, Διαχείριση πένθους στο σχολικό περιβάλλον».

Κρυσταλλίδου Ε., «Η διαχείριση του πένθους των παιδιών στο σχολικό πλαίσιο: Στάσεις και αντιλήψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης», Ιωάννινα, 2013.

Μεταλληνού Ο., Παπάζογλου Ε., Ράλλη Ε., Νίλσεν Μ., Παπαδάτου Δ., «Διεργασία θρήνου και στήριξη του παιδιού μετά το θάνατο αγαπημένου του προσώπου», Τμήμα Νοσηλευτικής Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος «Μέριμνας». Συμβουλευτικό Κέντρο της «Μέριμνας» - Εταιρίας για τη Φροντίδα Παιδιών και Οικογενειών στην Αρρώστια και στο Θάνατο.

Γαϊτάνη Μ., «Η αντιμετώπιση της απώλειας και του πένθους στη σχολική πραγματικότητα» Φιλόλογος, Msc Εκπαιδευτική Ψυχολογία., 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, Εκπαίδευση χαρισματικών ατόμων στην Ελλάδα, ΥΠΕΘ, ΕΚΠΑ, Πρόγραμμα Αγωγής, 14-17 Ιουνίου 2018, Αθήνα. <http://dx.doi.org/10.12681/edusc.2660> , τόμος 8.

Γιαννούλη Β., «Εφαρμογές σχολικής ψυχολογίας», Ενότητα 10:Πένθος, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής.

Τσατσαλίδη Κ., «Διαχείριση κρίσεων σε εφήβους στο σχολείο έπειτα από φυσική καταστροφή».

Παπαδάτου Δ., Μαμαντάκη Ε., Παπάζογλου Ε., Ράλλη Ε. και Νίλσεν Μ., (2008) «Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου του προσώπου», Εκδόσεις Μέριμνα.

Νίλσεν, Μ. (2005). «Απώλειες στη ζωή του παιδιού», Εκδόσεις Μέριμνα.

Νίλσεν Μ., Παπαδάτου Δ., (2006). Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ηλικία. Πρακτικά συμποσίου.

Διαχείριση κρίσεων στα σχολεία, εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς, «Ομάδα Διαχείρισης Κρίσεων» Υπηρεσίας Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας, Δρ Μιχάλης Παπαδόπουλος, Αναπληρωτής Προϊστάμενος Υπηρεσίας Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας

Διπλωματική εργασία, Ο θάνατος στο σχολικό περιβάλλον: Αντιλήψεις και στάσεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης απέναντι στο θέμα του θανάτου, Κοντοχρήστου Δ., Βόλος 2011.

Διπλωματική εργασία, Η διαχείριση του πένθους στη σχολική κοινότητα: αντιλήψεις, στάσεις κι ετοιμότητα των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Ανατολικής Αττικής, Τριανταφύλλου Ευστρατία, Πάτρα, 2019.

Νασιάκου Μ., Χαντζή Α., Φατούρου – Χαρίτου Μ., «Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία, τόμος Β»', Επιμέλεια Βοσνιάδου Σ., Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2001.

Κοκκινάκη Φ., «Κοινωνική Ψυχολογία, εισαγωγή στη μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς», εκδόσεις Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 2005.

Cohen L., Manion L., (1994). «Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας», μτφ Μητσοπούλου Χ., Φιλοπούλου Μ., 4η έκδοση, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.

Δαφέρμου Χ., Κουλούρη Π., Μπασαγιάννη Ε., (2007). «Οδηγός Νηπιαγωγού», ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Καλαματιανού, Α.Γ. (2003) «Κοινωνική Στατιστική. Μέθοδοι Μονοδιάστατης Ανάλυσης», Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

M. Cole, S. R. Cole, (2002), «Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση ηλικία», Β΄ τόμος, επιμέλεια Ζ. Μπαμπλέκου, εκδόσεις Τυπωθήτω, Γ. Δάρδανος, Αθήνα.

M. Cole, S. R. Cole, (2002) «Η ανάπτυξη των παιδιών: Η αρχή της ζωής: εγκυμοσύνη, τοκετός, βρεφική ηλικία», Α΄ τόμος, επιμέλεια Ζ. Παπαληγούρα, Π. Βορριά, εκδόσεις Τυπωθήτω, Γ. Δάρδανος, Αθήνα.

Αντωνάτου Χ., «Απώλειες και δυναμική διεργασία στο σχολείο», Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, Τομ. 2015, Αρ.1 (2015),

Ξένη

Kortes-Miller K., A matter of life and death: Situating death in education, Canadian Journal for New Scholars in Education, revue Canadienne des jeunes chercheures et chercheurs en education, vol5, issue2, summer 2014.

Helping young children grieve and understand death, David J. schonfeld, May 2019, VOL 74, No2, <https://www.naeyc.org/resources/pubs/yc/may2019/helping-young-children-grieve>

Death Attitude Profile-Revised (DAP-R), Wong, P.T.P., Reker, G.T., & Gesser, G.

Revet, A., Bui, E., Benvegna, G., Suc, A., Mesquida, L., & Raynaud, J. P. (2020). Bereavement and reactions of grief among children and adolescents: Present data and perspectives. L'encephale, 46(5), 356-363.

N. Griffiths, T. G. Mazzucchelli, S. Skinner, R. T. Kane & L. J. Breen (2022) A pilot study of a new bereavement program for children: Lionheart Camp for Kids, Death Studies, 46:4, 780-790, DOI: 10.1080/07481187.2019.1702121

T. Bennett, Uncomplicated bereavement DSM-5: Causes, symptoms, treatment, on Feb 2, 2022, Thriveworks.

Rodríguez Herrero P., De la Herrán Gascón A., Pérez-Bonet G.& Sánchez-Huete J. C. (2022) What do teachers think of death education?, Death Studies, 46:6, 1518-1528, DOI: 10.1080/07481187.2020.1817176

Thabane L., Ma J., Chu R., et al. A tutorial on pilot studies: what, why and how? BMC Med Res Methodol. 2010; 10: 1.

Cocks K. and Torgerson DJ. Sample Size Calculations for Randomized Pilot Trials: A Confidence Interval approach. Journal of Clinical Epidemiology. 2013.

Lancaster GA., Dodd S., Williamson PR. Design and analysis of pilot studies: recommendations for good practice. J Eval Clin Pract. 2004; 10 (2): 307-12.

Moore et al. Recommendations for Planning Pilot Studies in Clinical and Translational Research. Clin Transl Sci. 2011 October ; 4(5): 332–337.

Rosenthal, R., & Rosnow, R. L. (2009). The Volunteer Subject. Στο R. Rosenthal, & R. L. Rosnow (Επιμ.), Artifacts in Behavioral Research. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

P. Engarhos, V Talwar, M. Schleifer, S.-J. Renaud, Teachers' Attitudes and Experiences Regarding Death Education in the Classroom Alberta Journal of Educational Research, Vol. 59, No. 1, Spring 2013, 126-128.

Διαδικτυακοί τόποι

Η διαχείριση της απώλειας ενός οικείου προσώπου από τη νόσο covid – 19, 6/05/2020, Ιουλία Μαϊμάρη, Ινστιτούτο Έρευνας και Θεραπείας της Συμπεριφοράς.

<https://www.ibrt.gr/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF%CE%B2%CE%BF%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B1/%CE%B7-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%87%CE%B5%CE%AF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%80%CF%8E%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82-%CE%B5%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BF/>, 02/07/2022

Μπρούμου, Μ. (2010). *Ψυχολογία του πένθους* (Α΄ Μέρος – Ενήλικες). Διαθέσιμο: <https://www.ioanninamed.gr/topics/psychology-advisory/psychology-of-bereavement-a>.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Mourning>

Η διαχείριση του πένθους των παιδιών στο σχολείο, Ειρήνη Κρυσταλλίδου, νοέμβριος 2013, <https://www.e-psy.gr/arthra/i-diacheirisi-toy-penthoy-ton-paidion-sto-scholiko-plaisiostaseis-kai-antipseis-ekpaideytikon-protovathmias-ekpaideysis/>

Πένθος - Απώλειες: Τρόποι αποτελεσματικής διαχείρισης των μικρών παιδιών στις δύσκολες στιγμές τους, [Ελευθερία-Έρη Κεχαγιά](#) Σύμβουλος Οικογένειας - Ψυχοθεραπεύτρια Αυγ 2, 2018 4473 0, <https://psychiki-ygeia.gr/penthos-apoleies-mikra-paidia/>, 19/05/2022

Κατάλογος συντομογραφιών

ICD–10	International Classification of Diseases
DSM–IV	Diagnostic and Statistical Manual Disorders – 5
ΑΠΣ	Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών
ΔΕΠΠΣ	Διαθεματικό Ενιαίο Πρόγραμμα Σπουδών
DEAS	Death Education Teacher Attitude Scale
DEQ–T	Death Education Questionnaire – Teachers
DAP–R	Death Attitude Profile – revised

Γλωσσάρι απόδοσης ξένων όρων

Bereavement	απώλεια, στέρηση
Grief	θλίψη, λύπη
Mourning	πένθιμος
International Classification of Diseases	Διεθνής Στατιστική Ταξινόμηση Νοσημάτων και συναφών προβλημάτων Υγείας
Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – IV	Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών – 5
Death Education Curriculum	Εκπαίδευση θανάτου αναλυτικό πρόγραμμα
National Association of school Psychologists	Εθνική Ένωση Σχολικών Ψυχολόγων
Death Education Teacher Attitude Scale	Κλίμακα Δασκάλων Στάσεων Εκπαίδευσης Θανάτου
Death Education Questionnaire -Teachers	Ερωτηματολόγιο Εκπαίδευσης Θανάτου των Δασκάλων
Death Attitude Profile – revised	Προφίλ στάσης θανάτου - αναθεωρημένο